

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Vaqif Abışov

**BAKIDA AZƏRBAYCAN XALQINA
QARŞI 1918-ci il MART SOYQIRIMI**

Bakı – 2017

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Layihənin rəhbəri və
ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Vaqif Abışov. Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımını. Bakı: "Elm", 2017. – 220 s.

ISBN 978-9952-514-15-5

Kitabda bolşeviklərin rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin ermənilərdən ibarət silahlı dəstələri tərəfindən Bakı şəhəri və onun ətrafında türk-müsəlmanlara qarşı törədilən kütləvi qətlialmlardan bəhs olunur.

1918-ci il martın 30, 31 və aprelin 1-də erməni silahlı dəstələri Bakıda 12 mindən çox dinc insanı amansızcasına qətlə yetirmiş, onların əmlakını qarət etmiş və evlərini yandırmışdır.

Kitab tədqiqatçılar, müəllim və tələbələr, eyni zamanda geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2017

© "Elm" nəşriyyatı, 2017

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

təşəbbüsü ilə yazılmışdır.

1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımını törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımını törədilmişdir.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

BAKI QƏZASINDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI (1918-ci ilin mart-aprel ayları)

Vaqif Abışovun
«Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il
mart soyqırımını» kitabına

ÖN SÖZ

Xalqımızın başına gətirilən faciələrin tarixən təkrarlanmasının səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi müxtəlif illərdə ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınların unudulması və ya bilərəkdən unudurulması, hər dəfə də yəni-dən törədilən faciə həmin dövrün faciəsi kimi qiymətləndirilməsidir. Halbuki, tarixi sənədlərdən bəllidir ki, ermənilər Rusiyanın himayəsindən istifadə etməklə XVIII əsrdən başlayaraq, bu günə kimi, azərbaycanlılara qarşı öz məkrli planlarını sistemli olaraq davam etdirməkdədirlər.

Eyni zamanda müxtəlif vaxtlarda baş vermiş qırğınların əsl mahiyyəti aydınlaşdırılmadığından, sonradan təkrar baş verən faciə əvvəlkindən daha dəhşətli olmuşdu.

Sovet tarixşünaslığında, sosializm sisteminin qorxusundan və bu sistemin hazırladığı formaca milli, məzmunca sosialist prinsiplərinə sadıq qalaraq, erməni St.Şaumyanın, A.Mikoyanın, Tatevos Əmirovun, Lalayevin, Hamazaspın və başqalarının Azərbaycan torpaq-

larında həyata keçirdikləri cinayətkar əməlləri açılıb göstərilməmiş, onlara sosializm cəmiyyətinin qurucuları kimi qiymət verilmiş, onların qanlı cinayətləri bu və ya digər formada təriflənmişdir.

Sosializm cəmiyyəti dağıldıqdan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyinə nail oldu və vaxtilə xalqdan gizlədilən arxiv və digər mühüm sənədlər tədqiqatçıların ixtiyarına verildi. Bunun nəticəsi olaraq problemin hər tərəfli və obyektiv işlənməsi üçün müəyyən şərait yarandı. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq problemlə əlaqədar bir çox qiymətli əsərlər yazıldı.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da «Azərbaycanlıların soyqırımı» haqqında verdiyi fərmanda(1) deyilirdi: «Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır». (Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Xalq qəzeti» qəz., Bakı, 1998, 27 mart, №80).

V. Abışov «Bakı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı» əsərini yazarkən mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat, elmi-tədqiqat əsərləri əsas kimi götürmüş və XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımın siyasi, sosial – iqtisadi köklərini araşdırmış, erməni – rus bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini üzə çıxartmışdı.

Ermənilər Türkiyə ərazisində «Erməni dövləti» yaratmaq planları türklər tərəfindən puça çıxarıldıqdan sonra bütün diqqətlərini Azərbaycan torpaqlarına yönəltmişdilər.

Ermənilər Cənubi Qafqazda öz məkrli planlarını həyata keçirmək üçün həm Rusiyada fevral burjua inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökuməti, həm oktyabr çevrilişindən sonra yaranan Sovet Rusiyasını, həm də Bakıda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və tərkibinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetini özünə dayaq hesab etmişdir.

İstifadə olunmuş arxiv sənədləri və elmi-tədqiqat əsərləri sübut edir ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların əsas təşkilatçısı St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və onun ermənilərdən ibarət hərbi hissələri olmuşdur.

1918-ci ilin müxtəlif aylarında baş verən siyasi hadisələrini araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut etmişdir ki, ermənilərin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımını siyasəti məqsədli şəkildə olmuşdur.

Mart qırğını ərəfəsində 3-4 minə qədər daşnak qoşun hissələrinin Bakı Sovetinin ixtiyarında olmasına baxmayaraq, St.Şaumyan əlavə olaraq erməni fəhlə və kəndlilərini də silahlandırılmasına göstəriş vermişdi. Bütün bunlar azmış kimi, St.Şaumyan Moskvadan hərbi kömək almaq üçün sovet hökumətinə müraciət etmişdi. St.Şaumyan Stalinə məktub yazaraq, xahiş edirdi ki, Qafqaz qırmızı or-

dusunu (oxu: erməni ordusunu – Y.M.) təşkil etmək üçün təcili olaraq on milyon manat (rubl) ayırırlar.

V. Abışov əsərində erməni cinayətlərini üzə çıxartmaq üçün yalnız arxiv sənədlərindən istifadə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda həmin dövrün hadisələrində aktiv iştirak etmiş bolşevik partiyasının üzvləri və drujinaçılarının xatirələrindən də istifadə etmişdir. Məsələn, bolşevik partiyasının üzvü A.Ivanov öz xatirəsində mart hadisələri zamanı qüvvələrin düzülüşünü belə göstərmişdi: İcraiyyə Komitəsinin tərəfində yenicə formalaşdırılmış Qırmızı Ordunun beynəlmiləlçi batalyonu (onun beynəlmiləlçi batalyonun tərkibi əsasən erməni və rusalardan ibarət idi – Y.M.), fəhlə Qırmızı Ordusu, 35-ci Türküstan polku, 2-ci Erməni polku, daşnakların erməni drujinaları, «Qars» və «Ərdəhan» gəmiləri idi. Yuxarıda qeyd olunan faktlar onu göstərir ki, Şaumyan erməni-bolşevik hakimiyyətini qurmaq və möhkəmləndirmək üçün Moskvanın göndərdiyi pul və hərbi yardımdan istifadə etməklə erməni ordusu yaratmışdır. Sonradan bu ordu 1918-ci ilin mart-may aylarında Bakı quberniyasının müxtəlif qəzalarında «sovet hakimiyyəti» qurmaq adı altında Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımları törətmişdir.

Bakıda mart qırğını ərəfəsində Qırmızı Ordunun gərargah rəisi, çar ordusunun keçmiş polkovniki, «Daşnaksütyun» partiyasının üzvü Z.Avetisov, bolşevik dəstəsinin rəisi N.Anançenko, komissarı isə S.Martikyan idi. Bakıda azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımı həyata

keçirən erməni silahlı dəstələrinin komandirləri Hama-zasp, Lalayev, Mikoyan və başqaları olmuşdur.

Mart qırğınları ərəfəsində bolşevik Avakyan vəzi-yətindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq, müdafiə komi-təsinə gələn bütün ermənilərə silah və patron paylayırdı.

Bakı Sovetinin siyasi hakimiyyəti ilə erməni silahlı qüvvələrini bir araya gətirən St.Şaumyan və onun silah-daşları Azərbaycan xalqına qarşı ən böyük soyqırımını 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı qəzasında törətmişdilər.

Beləliklə, Leninin «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekretini Türkiyədə həyata keçirə bilməyən St.Şaumyan, bu dekreti Erməni «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girərək Azərbaycanda həyata keçirməyə başlamışdı. Bunun üçün St.Şaumyanın əlində kifayət qədər səlahiyyətlər vardı.

St.Şaumyan Bakı Sovetinə rəhbərlik edirdi və RSFSR XKS tərəfindən Qafqaza Müvəqqəti Fövqəladə komissar təyin edilmişdi. Eyni zamanda XKS-nin ermənilərlə bağlı məlum dekretini həyata keçirmək üçün Şaumyana RSFSR hökuməti tərəfindən 500.000 rubl da verilmişdi.

Şaumyan «Bizim siyasətimiz – vətəndaş müharibə-sidir. Kim bu siyasətin əleyhinə gedir, həmin adamlar düşmənlərimizdir» deməklə, əslində kütləvi qırğınlar üçün zəmin hazırlamışdı.

1918-ci il aprelin 3-də «Hümmət» qəzetində Seyid Cəfər Pişəvərinin çap olunmuş məqaləsində ermənilər tərəfindən törədilən «1918-ci il martın 30, 31 və aprelin 1-də gecəli-gündüzlü qırğında 10 mindən artıq azərbaycan-

lı öldürüldüyü, azərbaycanlılara məxsus olan olan dükanlar, mağazalar, qarət edildiyi, evlər atəşə verildiyi, Türk qadınları saç-saça bağlanaraq, çılpaq gəzdirdikdən sonra caniyana şəklində təcavüzlər, öldürmələr və daha başqa cinayətləri qeyd olunmuşdur.

Tatevos Əmirov Bakıda, eləcədə Azərbaycanın başqa bölgələrində azərbaycanlıların amansızcasına qətlə yetirilməsinə, onların evlərinin qarət olunmasına, bilavasitə, rəhbərlik etmiş və «İsmailiyyə» binasının yandırılmasının təşkilatçısı olmuşdur.

1918-ci ilin mart hadisələri zamanı bolşevik drujinaçılarının sırasında azərbaycanlılara qarşı döyüşən A.Baranov xatirəsində İçərişəhərə, yəni «... qalaya hücum edən döyüşçülərin rəhbəri Anastas İvanoviç Mikoyan» olduğunu, onun ayağından yaralandığını, «Çəmbərəkənd ətrafında daşnak hərbi hissələrinin bütün müsəlmanları qətlə yetirdiyi»ni qeyd etmişdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində Bakıda bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyidi tapıldığı qeyd olunmuşdur. Ermənilər onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qarınlarını yırtmışdılar.

FTK-ya verdiyi izahatda Bakı sakini Mirzə Əhməd Hüseynzadə həmin dəhşətli günləri belə yada salırdı: Bu ilin mart ayının ortalarında mən Vaçiyansı bir qrup silahlı erməni ilə, sülh bağlanan günü, evlərə girərək müsəlmanları əsir adı altında apararaq yolda onların hamısını öldürdüyünün şahidi olmuşam. Nikolay küçəsindəki

Təbriz mehmanxanasında 88 nəfər iran taciri var idi, onların hamısını Vaçiyans küçəyə çüxarıb, səkkiz nəfərdən başqa, 80 nəfər taciri öldürdü.

1918-ci il aprelin 28-də bolşevik Ter-Qabrielyanın Həştərxandan Şaumyana yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, hazırda Bakıdan kütləvi surətdə gələn rusların sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər hansı birindən Bakıda Sovet mübarizəsi haqqında soruşduqda, hamısı bir səslə deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və qırğın ermənilər tərəfindən törədilib.

Ermənilər dinc insanları qətlə yetirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda Bakıda görkəmli ictimai və şəxsi binaları qarət etmiş və yandırmışdılar. Belə ki, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun tapşırığı əsasında, komissiyanın üzvü Mirzə Cavad Axundzadə fotoqraf Litvinovun köməyi ilə Bakıda ermənilər tərəfindən dağıdılmış və yandırılmış binalarının şəklini çəkirmişdi. Çəkilən şəkillər aşağıdakılardır: Nikolayevsk küçəsindəki «Kaspi» qəzetinin binası, «Açıq söz qəzetinin binası, Müsəlman Xeriyə Cəmiyyətinə məxsus «İsmailiyyə» binası, Bazar küçəsindəki keçmiş «İsgəndəriyyə» mehmanxanasının binası, Bazar və Qubernski küçələrinin tinindəki «İslamiyyə» mehmanxanası, Top atəşi nəticəsində Təzəpir məscid binasının cənub tərəfi zədələnmiş və həmin binanın şərq hissəsi, Şah məscidi minarəsinin şərq tərəfi zədələnmişdi.

Tarixin müəyyən vaxtlarında xalqımıza qarşı dəhşətli qırğınlar törədən, onları doğma torpaqlarından di-

dərgin salan, mədəniyyətini məhv edən ermənilər, öz məkrli siyasətlərindən bu gün də əl çəkməmişdilər.

V. Abışovun «Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımını» əsəri ilk mənbələrə və arxiv sənədlərinə əsaslanaraq yazılmış çox ciddi bir tədqiqat əsəridir. Əsərin müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırılması olduqca vacibdir.

Azərbaycan Respublikası və Moskva arxivlərində elmi axtarışlar aparan araşdırıcı V. Abışovun «Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımını» kitabı bütün hallarda faydalı və lazımlıdır. Bu istiqamətdə araşdırıcıya uğurlar arzulayır və ondan daha yeni və sanballı əsərlər gözləyirik.

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Giriş

Rusiya imperiyasında baş verən 1917-ci il inqilablarının nəticəsi olaraq dünyada yeni bir tarixi mərhələ başlayır. Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayan xalqların çox böyük siyasi fəallığı hiss olunmaqdaydı. Müharibənin gətirdiyi aclıq və səfalətlər, eləcə də çarizmin uzun illər böyü yürütdüyü ayrı-seçkilik siyasətindən cana doymuş millətlər azad olmaq arzusu ilə mübarizəyə başlamışdılar.

Rusiya imperiyasının əsarəti altında olan müxtəlif xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı, bu dövrdə çox böyük və çətin tarixi hadisələrlə üzləşməli olmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində türkün qatı düşməni olan ermənilər Qərbi dövlətləri (Fransa və Böyük Britaniya) və Rusiyanın siyasi, hərbi və maddi köməyindən istifadə edərək, türklərin əzəli yaşadığı torpaqlarda silah gücünə özlərinə dövlət qurmaq fikrinə düşmüşdülər. Onlar bu məkrli planı Osmanlı dövləti və Azərbaycanın torpaqları hesabına həyata keçirmək fikrində idilər.

Rusiya çarı I Pyotrun hakimiyyəti dövründə (1682 – 1725-ci illər) Rusiyanın Qafqaz xalqlarına qarşı təcavüzkar siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsinə qalxmışdı. Bu dövrdən başlayaraq, Rusiyanın rəsmi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaza yönəlmişdi. Bununla bağlı I Pyotrun vəsiyyətnaməsini və dövlət fərma-

nını, eləcə də I Pyotrdan sonra hakimiyyətə gələn rus hökmdarlarının dövlət siyasətini göstərmək olar (1).

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya dövləti Xəzər dənizinə və Cənubi Qafqaza sahib olmaq, şərq-qərb ticarətini nəzarətə götürmək üçün Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüzə başlamışdır. Rusiya dövləti özünün təcavüzkarlıq planını həyata keçirmək üçün Cənubi Qafqaz, Rusiya, İran, Türkiyə və başqa yerlərdə məskunlaşmış ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmişdi.

I Pyotr Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin zəifləməsindən istifadə etmək və Cənubi Qafqazda öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmək üçün yerli əhaliyə qarşı ciddi təzyiqlərə başlamışdır.

... I Pyotr tutulmuş əyalətlərdə Rusiyanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün orada xristian əhalisinin gücləndirilməsi və müsəlmanların azaldılmasını yaxşı vasitə hesab edirdi (2, s., 112-113).

Ermənilər XVIII əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının açıq və gizli formada himayəsinə arxalanıb, «böyük Ermənistan» xəstə xülyasını reallaşdırmaq üçün Cənubi Qafqazın yerli sakinlərinə qarşı etnik təmizləmə siyasətinə başlamışdılar.

Həmin dövrdən bu günə kimi Azərbaycan torpaqları və xalqımız rusların, eləcə də Qərb dövlətlərinin köməyi sayəsində ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış və indi də bu təcavüzkarlıq siyasəti davam etməkdədir.

Tarixi sənədlərdə, xüsusən rus tarixçilərinin əsərlərində ermənilərin Cənubi Qafqaza, əsasən də Azərbaycan

torpaqlarına gəlmə olduqlarını vurğulanmış və onların bu ərazidə sayca çox az olduqlarını qeyd edilmişdir.

Ermənilərin bizə qarşı ən çox ərazi iddiaları Qarabağ torpağına idi. Lakin tarixi sənədlərlə tanışlıq onu sübut edir ki, burada ermənilər azlıq təşkil etmişdilər. Hələ XIX əsrdə Qarabağın xəritəsini tərtib etmiş rus tədqiqatçısı M.A.Skibitskinin yazdığına görə əsrin sonunda azərbaycanlılar Qarabağın 338 kəndində yaşayırdılar. 1899-cu il məlumatına görə burada azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin 70%-ni, ermənilər 16,6%-ni, kürdlər 12,7%-ni, tatarlar isə 0,7%-ni təşkil etmişdilər (3, s. 28.).

Sonrakı dövrlərdə Rusiya dövləti Azərbaycan torpaqlarında xristian məskənlərinin yaradılmasına, oraya rusların və ermənilərin köçürülməsi siyasətini davam etdirmişdi. Bu zaman yerli əhalinin – azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasına və onların sıxışdırılmasına başlanmışdı. N.N.Şavrovun yazdığı kimi, XX əsrin əvvəlinədək Zaqafqaziyada yaşayan 1 mln. 300 min ermənidən bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və bizim tərəfimizdən burada məskunlaşdırılmışdı (4, s. 184).

Ermənilərin iki əsrdən çox davam edən soyqırımını siyasəti nəticəsində minlərlə dinc insanlar – kişi, qadın və uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, şikəst edilmiş, onların evləri yandırılmış, əmlakları isə qarət olunmuşdu.

Rusiya imperiyasına arxalanan ermənilərin planlaşdırılmış cinayətləri sayəsində, birinci dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrlər də daxil olmaqla 2 milyondan artıq

azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından qaçqın düşmüş və 1,5 milyona yaxını da qətlə yetirilmişdi. Ermənilər tərəfindən onların evləri, tarixi və mədəni abidələri isə yerlə yeksan edilmişdi. Ümumiyyətlə isə, birinci dünya müharibəsinin gedişində və sonrakı dövrü də nəzərə almaqla 2,5 milyondan çox müsəlman həlak olmuşdur (5, s. 83).

Yalnız 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin mart ayına qədər Andranikin, Qayın (Hayk Bjškyan) və başqalarının rəhbərliyi altında erməni qoşun hissələrinin fəal iştirakı nəticəsində, İrəvan qəzasında 32 kənd (3015 ailədə 19005 nəfər), Eçiməzdin qəzasında 84 kənd (5493 ailədə 35784 nəfər), Nor – Bəyazid qəzasında 7 kənd (668 ailədə 4649 nəfər), ümumiyyətlə, 197 kənd dağıdılmışdı (6, s. 35).

Yalnız yuxarıda adları qeyd olunan qəzalarda Azərbaycan əhalisinin sayını ümümləşdirsək 59,438 nəfərə çatır. Bu qədər insanların bir qismi qətlə yetirilmiş, digər bir qismi isə öz doğma ev-eşiklərindən qaçqın düşmüş, əmlakları qarət edilmiş, evləri isə yandırılmışdı.

Tarixin müəyyən vaxtlarında xalqımıza qarşı dəhşətli qırğınlar törədən, onları doğma torpaqlarından didərgin salan ermənilər, öz məkrli siyasətlərindən bu gündə əl çəkməmişlər.

XX əsrin başlanğıcından sonuna qədər erməni şovinistləri azərbaycanlılara qarşı, eləcə də onun mədəniyyətinə, tarixinə qarşı təcavüzkarlıq siyasətinə beynəlxalq təşkilatların (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Avropa Şurası və başqa təşkilatların) və dünya dövlətləri, xüsusən ABŞ, Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya və s. dövlətlərin açıq və ya gizli

formada ermənilərin tərəfini saxlamalarının təkrarlanması baxımından bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Belə bir mövzunun tədqiq edilməsi ilə, XX əsrin müxtəlif dövrlərində ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələrin siyasi, sosial – iqtisadi köklərinin üzə çıxarmaq mümkündür.

Sovet tarix elmi ermənilərin bolşevik-sovet bayrağı altında Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi dəhşətli qırğınları bilərəkdən ört-basdır etmiş və hadisələrə sinfi mövqedən və marksizm – leninizm metodologiyası prizmasından yanaşaraq, problemin tarixşünaslığı uzun müddət Sovet ideologiyasına xidmət göstərmişdi.

Düzdür, Sovet dövrü tarixşünaslığında problemlə bağlı bir çox əsərlər yazılmışdır. Lakin bu dövrdə yazılan əsərlərdə, sovet ideologiyasının ənənəsinə uyğun olaraq, problemə bir tərəfli yanaşılmış və məsələnin əsl mahiyyəti düzgün göstərilməmişdir.

Azərbaycanda baş vermiş siyasi hadisələrin düzgün araşdırılması üçün, yazılmış əsərləri bir neçə dövrə bölmək mümkündür. Belə bölgüyə, Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər (burada söhbət 1920-ci ildə Şimali Azərbaycanda qurulmuş sovet hakimiyyətindən gedir) mövcud olan müxtəlif sənəd və materialları, Sovet dövründə problemlə bağlı yazılan elmi – tədqiqat əsərlərini, nəhayət, Sovet imperiyası dağıldıqdan, yəni 1991-ci ildən sonra yazılan elmi – tədqiqat əsərlərini daxil etmək olar.

1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımını probleminin geniş və obyektiv təhlili 1991-ci ilin dekabr ayında, yəni

SSRİ dağıldıqdan sonra mümkün olmuşdur. Çünki, XX əsrin 90-cı illərinə qədər dövlət arxivlərindən istifadə olunmasına çox böyük məhdudiyyətlər qoyulmuşdur.

«Məxvi» sənədlərlə tanış olan Sovet tarixçiləri isə, həqiqətləri təhrif olunmuş halda oxuculara təqdim etmişlər. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra, həmin arxiv sənədləri geniş surətdə tədqiqat obyektinə cəlb olunmuşdur.

Bakı qəzasında ermənilərin törətdiyi çoxsaylı qətləmələrin tədqiq olunmasına 1991-ci ildən sonra diqqət artırılmış və problemlə bağlı bir çox elmi-tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı ilk kitab 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş Rəşid bəy İsmayılovun «Azərbaycan tarixi» əsəridir (7, s. 134). Müəllif kitabda qədim dövrdən başlayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsinə qədər olan dövrə yer ayırmışdı. Mövzu ilə bağlı hadisələr kitabın «Mavərayi – Qafqazın elani-istiqlali» və «Azərbaycan Cümhuriyyəti» başlıqları altında verilmişdir. Müəllif birinci olaraq erməni şovinistlərinin gələcək planları haqqında doğru və dəqiq məlumat vermişdi. Kitabda «Daşnaklar»ın Bakıda erməni-rus bolşevikləri ilə qurduqları iş birliyinin əsas məqsədi çox dəqiq göstərilir. Müəllif qeyd edir ki, şübhəsiz, daşnaklar birdən-birə Şura hökumətinin «tərəfdarı» oldular ki, bolşeviklərin vasitəsilə düşmənləri olan müsavətçiləri məhv edib, sonra Şuranı dəxi dağıdıb, «Ulu Ermənistan» xəyalını icra etsinlər (8, s.132).

Əslində Bakıda bolşeviklər partiyasının rəhbərliyində, başda St.Şaumyan olmaqla, çoxluq ermənilərin əlində

olmuş və onların da əsas məqsədlərindən biri Osmanlı dövləti və Azərbaycanın ərazisi hesabına Erməni dövlətini yaratmaq idi. Bunun üçün St.Şaumyanın əlində V.İ.Lenin tərəfindən imzalanan bir dekret də vardı. Rəşid bəy yazırdı: İdarayi-bələdiyyədə müharibədən əvvəl müsəlman sərmayədarları ilə «müttəhid cəbhə» yapıb, bolşevikləri təhdid edən erməni sərmayədarları müharibə vaxtı daşnaklara qoşulub, müsəlmanlara hücum etmişdilər (9, s.134-135).

Problemlə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də, 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş Cahangir Zeynalıoğlunun yeddi bölmədən ibarət olan «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» kitabıdır (10). Yeddi bölmənin iki fəsildən biri «Rusiyada böyük çaxnaşma», digəri isə «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlanır (11, s.16).

Problemlə bağlı M.Ə.Rəsulzadə (12), M.B.Məmməd-zadə (13) və Y.V.Çəmən-zəminlinin (14) əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlı əsərində mövzu ilə bağlı dəyərli materiallar vermişdi (15). Həmin əsərdə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Mavərayi-Qafqasın Cənubi – Qərbində qanlı hadisələr nəzəri – diqqəti cəlb ediyordu. Əvvəlcə rus ordusu tərəfindən hər b zamanında işğal olunan türk ərazisi daxilində, sonra da Qars və Erivan vilayətlərindəki müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətlə məruz qaldıqlarına aid yekdiklərindən daha dəhşətli xəbərlər alınıyordu (16, s.34).

Bu sırada Hüseyin Baykaranın «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabını da qeyd etmək lazımdır (17).

Müəllif Cənubi Qafqazdakı siyasi hadisələri, o cümlədən, Azərbaycanda gedən proseslərə, erməni – rus bolşevik qüvvələrinin Bakıda, eləcə də Azərbaycanın başqa yerlərində xalqımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınları çox dəqiq şərh etmişdi. «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabının 226-cı səhifəsində verilmiş «Bakıda türk və müsəlmanlara qarşı törədilən qanlı qırğından sonra yaradılan sovet hökuməti» bölməsində Şaumyanın başçılıq etdiyi Sovet hökumətinin Azərbaycanın ayrı – ayrı yaşayış məskənlərində erməni silahlı dəstələri tərəfindən törədilən kütləvi qırğınların, qarətlərin əsl mahiyyətini açıb göstərmişdi (18,s.226). Bu baxımdan, S.Belenki və A.Manvelin (19), S. Şaumyanın (20), Y.Ratqauzerin (21), S.E.Sefin (22) və A.Rayevskinin (23) əsərlərini göstərə bilərik.

Sovet tarixşünaslığında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi erməni – rus bolşevik hökuməti hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Göyçay, Lənkəran və Azərbaycanın başqa bölgələrində bolşevik sovet hökuməti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınların üstündən sükutla keçmişlər. Lakin etiraf olunmalıdır ki, bolşeviklərin yaratmış olduqları ordunun ermənilərdən ibarət olması faktı Sovet tarixşünaslığında da, qisməndə olsa, etiraf edilmişdir. Sovet tarixçilərindən Y.Ratqauzer 1927-ci ildə çap olunduğu «Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi» (rus dilində) əsərində yazırdı: Sovet tərəfindən bütün rayonların fəhlələrindən təşkil olunan Qırmızı Ordu burjuaziyanın və mülkədarların əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik

deyildir. Ona görə də, Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli oldu. Heç şübhəyə ehtiyac qalmırdı ki, ermənilərdən olan fəhlə və kəndlilər qəlbən Sovet hakimiyyətini əksinqilabdan müdafiə edirdilər, lakin burjuaziya və xırda burjuaziya elementləri, ən başlıcası isə, zabitlər vətəndaş müharibəsini milli qırğına çevirməyə çalışırdılar (24,s.149). Burada müəllif bir tərəfdən, daşnak hərbi hissələrindən istifadə olunmasını bildirirsə, digər tərəfdən, bütün qırğını erməni zabitlərinin üzərinə atır. Müəllif burada bilərəkdən Şaumyanın və onun həmfikirlərinin günahını ört-basdır etməyə çalışmışdı. Halbuki, özlərini bolşevik adlandıran Şaumyan, Avakyan, Mikoyan, Əmiryan, Korqanov erməniləri silahlandıraraq azərbaycanlıların üstünə göndərmişdilər. Bununla bağlı tarixi faktlar əsərin ayrı-ayrı fəsilərində geniş verilmişdir.

Sovet dövrü tarixçilərinin əsərlərində Bakıda baş vermiş 1918-ci mart qırğınlarına müəyyən qədər geniş yer verilsə də, lakin həmin qırğınlar sinfi mübarizə və ya vətəndaş müharibəsi kimi qiymətləndirilmişdi. Bunun əvəzində kommunist ideologiyasının ənənəvi prinsiplərinə uyğun olaraq, bu qırğınlara haqq qazandırılmış və hadisələrə sinfi mövqedən yanaşaraq, qətlə yetirilən minlərlə dinc insanı əksinqilabçı, pozucu qüvvələr adlandırılmışdı.

Sovet cəmiyyəti dağılanadək Azərbaycan tarixşünaslığında da sistemin qorxusundan və vahid kommunist ideologiyası xəttinə sadıq qalaraq bolşevik St.Şaumyanın, A.Mikoyanın, Əmiryanın və başqa ermənilərin cinayət əməlləri açılıb göstərilməmiş, onlara, bütün sovet

hakimiyyəti dövrü boyu, sosializm cəmiyyətinin əsl qurucuları kimi qiymət verilmiş və onların qanlı cinayətləri bu və ya digər formada təriflənmişdir. Hadisələrə bu cür yanaşma XX əsrin 80-ci illərin sonlarınaqədək davam etmişdir.

Problemlə bağlı XX əsrin 40-80-ci illərinin sonlarınaqədək bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Əsər yazılarkən Sovet tarixçilərindən Z.İbrahimov (25) A.Babayev (26), A.Qalustyan (27), N.N.Kolesnikova (28), E.A.Tokarjevski (29), A.N.Çoxeli (30) və başqa müəlliflərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Problemin daha geniş və obyektiv izlənməsi çağdaş vətən tarixşünaslığında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və bu gün də kəsb etməkdədir. Bunun da ən birinci səbəbi, keçmiş SSRİ deyilən bir dövlətin dağılması, Azərbaycan torpaqlarına erməni təcavüzünün davam etməsi ilə bağlıdırsa, digər bir səbəbi isə bu dağılma və təcavüz zamanı 100 minlərlə azərbaycanlının deportasiya və soyqırırma məruz qalmaları ilə əlaqədardır.

Bakıda 1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığına aid ilk qiymətli əsər, yalnız Vətən tarixşünaslığında, Anar İsgəndərov tərəfindən yazılmış «1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı» kitabıdır (31). Bu kitabda Mart qırğınına aid 20-ci illərdən 80-ci illərin birinci yarısınaqədək olan dövrün tarixşünaslığı, eləcə də mühacir və xarici ölkə və çağdaş vətən tarixşünaslığı tədqiq olunmuşdur. Müəllif mart soyqırımının tarixşünaslığına çox diqqətlə yanaşaraq həmin problemlə bağlı müxtəlif illərdə yazılmış əsərlərin geniş, əhatəli və obyektiv təhlilini verə bilmişdir.

Ona görə də, kitabın girişində Mart qırğınının tarixşünaslığına geniş yer verilməmişdir.

Sosializm cəmiyyəti dağıldıqdan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyinə nail oldu və vaxtilə xalqdan gizlədilən arxiv və digər mühüm sənədlər tədqiqatçıların ixtiyarına verildi. Nəticədə, problemin hər tərəfli işlənməsi üçün müəyyən obyektiv şərait yarandı və bununla bağlı bir çox qiymətli əsərlər yazıldı.

Bu baxımdan, mövzunun tarixşünaslığına aid Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə C.Həsənovun (32; 33), N.Məhərrəmovun, Saleh bəyin (35), M.Süleymanovun (36), A.Balayevin (37), L.Məmmədovanın (38) və M.Sadıqovun (39) yazmış olduqları əsərləri qeyd etmək olar.

Müxtəlif illərdə çap olunmuş «Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi» (40), «Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920). Xarici siyasət» (rus dilində) (41) və başqa bu kimi sənədlər və material topluları da mövzunun ayrı-ayrı məqamlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Xarici tarixşünaslıqda da mövzu ilə bağlı mühüm araşdırmalara rast gəlirik. Problemin işlənilməsində müxtəlif vaxtlarda xaricdə çap olunmuş əsərlər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu əsərlərin bir çoxu Azərbaycan və rus dilinə tərcümə olunub. Əsər yazılarkən həmin tərcümələrdən istifadə olunub.

Tadeyş Svyataçovskinin «Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər» kitabını xüsusilə qeyd etmək lazımdır (42). Müəllif azərbaycanlılara qarşı erməni-rus bolşevik siyasəti

tinin əsl mahiyyətini çox obyektiv və dəqiq göstərmişdi. T.Svyataçovski erməni-rus bolşevik ittifaqına toxunarkən yazırdı: «Zaqafqaziya siyasətinin müəyyənləşdirilməsində Şaumyan «görkəmli» daşnak liderləri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda daşnak – bolşevik qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı» (43,s.122). Məhz belə bir işgüzar anlaşma nəticəsində, erməni-bolşevik silahlı dəstələri birləşərək Bakı, Şamaxı, Quba və Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini həyata keçirmişdilər.

T.Svyataçovski Bakıda törədilən qırğınla bağlı yazırdı: «Hadisələrin əsl faciəli davamı ultimatumun qəbulundan sonra, daşnak-bolşevik ittifaqının şəhərin müsəlman hissələrində qarətlər, yanğınlar, qətillər törətməsi ilə baş verdi» (44,s.123).

Firuz Kazımzadənin «Zaqafqaziya uğrunda mübarizə» (rus dilində) (45) kitabında da problemlə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir.

Mövzunun işlənməsində jurnal materiallarından: AMEA-nın Xəbərləri. «Tarix, fəlsəfə, hüquq» seriyalı (46) jurnalından da istifadə olunmuşdu.

1917-1918-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi faciələrə tam aydınlıq gətirmək, qoyulan problemin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrdə çap olunan dövrü mətbuat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə mətbuatın müxtəlif siyasi partiyalara, ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olmasına və həmin mətbu orqanların hadisələrə yanaşmasını mənsub olduqları təş-

kilat və şəxslərin baxışlarını önə çəkməklə qiymətləndirməsinə baxmayaraq, eyni zamanda onların səhifələrində, həm də baş vermiş hadisələrə obyektiv yanaşma hallarına da rast gəlmək mümkündür.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımını siyasətindən bəhs edən çoxsaylı tarixi sənədlər və elmi-tədqiqat materialların olmasına baxmayaraq, bəhs etdiyimiz dövrün hadisələrini obyektiv araşdırmaq üçün faktiki materiallar yenə də azlıq təşkil edir.

Son dövrlərdə azərbaycanlıların soyqırımına aid yazılan elmi-tədqiqat əsərlər də kifayət qədər deyildi. Yəqin ki, zaman-zaman bu mövzuya müraciət olunacaq, faciələrin əsl mahiyyətinin aydınlaşdırılması sahəsində yeni-yeni tədqiqat əsərləri işıq üzü görəcəkdə.

Erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı 1917-1920-ci illərdə törətdikləri qırğınlar haqqında məlumatları Cümhuriyyət dövrünə qədərki tarixi sənədlərdən əldə edirik ki, bu barədə də kitabın sonrakı səhifələrində bəhs olunacaq.

Problemin düzgün öyrənilməsi, hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi, xalqımızın başına gətirilən qırğınların mahiyyətinin açılması baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət hökumətinin yaratdığı və 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiallar aydın istiqamət vermişdi. Həmin mənbə erməni şovinist millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımını siyasətinin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmağa, onlara hüquqi və siyasi qiymət verməyə şərait yaratmışdı.

Movzunun mənbə bazasını, əsasən, 1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelinədək fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Şuşa və Azərbaycanın başqa şəhər və kəndlərində erməni silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlılara qarşı törədikləri kütləvi qırğınları xalqımıza və o cümlədən, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün topladığı 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət sənədlər təşkil edir. Bir faktı qeyd etmək istəyirəm ki, yalnız Bakı şəhəri və ətrafında törədilmiş zorakılıq hadisələrini əks etdirən materiallar 6 cild 740 vərəq təşkil edir (47,v.106-107).

Həmin sənədlər hazırda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (bundan sonra – ARDA)(48,v.2;v.106-107), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinin (bundan sonra – ARPIİSSA) (49) müxtəlif fondlarında saxlanılır.

Əsərdə arxiv fondu materiallarından daha geniş istifadə olunmuşdur. Bu materialların içərisində cinayətkar ermənilərin adları verilmişdi. Məsələn, ARPIİSSA-nin fond 277, siyahı 2, iş 14 vərəqə 2-də Bakıda erməni şovinist millətçilərinin törətdikləri qırğınlara rəhbərlik edən Stepan Lalayevin, Corc Məlikovun, Dövlətovun, Xristofor Dildarovun, Ambarsum Məlikovun adları çəkilir.

Problemin öyrənilməsində 1917-1919-cu illərdə Tiflis və Bakıda nəşr olunmuş müxtəlif adda qəzetlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 1918-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş «İzvestiya» (50) habelə, Bakıda nəşr olunan

«Azərbaycan» (rus dilində) (51), «Açıq söz» (52) (Azərbaycan dilində), «Hümmət» (53), «Kaspi» (54), «Naşa vremiya» (55) (rus dilində) qəzetlərini göstərə bilərik. Həmin qəzetlərin səhifələrində, Zaqafqaziya baş vermiş hadisələr haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Eyni zamanda həmin qəzetlərdə problemlə bağlı maraqlı və əsl mənbə rolunu oynaya bilən yazılar çap olunmuşdur. Bu qəzetləri həmin dövrdə baş verən hadisələrin «canlı şahidləri» baxımından də dəyərli hesab etmək olar. Bu sıradə Zaqafqaziya Seyminin Stenoqrafik hesabatının materiallarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki, bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan, Gürcü və erməni nümayəndələrinin təmsil olunduğu Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya Seymi (Zaqafqaziya Seymi 1918-ci il fevralın 10-dan mayın 26-dək fəaliyyət göstərmişdi – müəl.) qanunverici orqan rolunu oynayır və çox böyük səhiyyətlərə malik idi. Seymin 1918-ci il fevralın 10-dan mayın 20-dək keçirilən sessiyaların iclaslarında Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin rus süngülərinin köməyi ilə törətdikləri dəhşətli qırğınlar, talan və qarətlərlə bağlı açıq müzakirələr aparıldığığının şahidi oluruq. Zaqafqaziya Seyminin materiallarını əsl mənbələr sırasına daxil etmək olar. Hazırda həmin stenoqrafik hesabatlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində toplum halında saxlanılmaqdadır (56).

Kitabın yazılmasında əsas məqsəd mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat, elmi-tədqiqat əsərləri əsasında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqına qarşı erməni

şovinst millətçilərinin törətdikləri soyqırımı hadisələrinin köklərini araşdırmaq, erməni – rus bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini üzə çıxartmaqdan ibarətdi.

Xalqımızın başına gətirilən faciələrin tarixən təkrarlanmasının bir səbəbi də, müxtəlif illərdə ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınların yaddan çıxması və ya bilərəkdən unudurulması, hər dəfə də yenidən törədilən faciə həmin dövrün faciəsi kimi qiymətləndirilməsidir. Halbuki, tarixi sənədlərdən bəllidir ki, ermənilər Rusiyanın himayəsindən istifadə etməklə XVIII əsrdən başlayaraq, bu günə kimi, türklərə qarşı öz məkrli planlarını sistemli olaraq davam etdirməkdədirlər

Müxtəlif vaxtlarda baş vermiş qırğınların əsl mahiyyəti aydınlaşdırılmadığından, sonradan təkrar baş verən faciə əvvəlkindən daha dəhşətli olmuşdu. Bu baxımdan da, ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin əsl mahiyyətini açmaq üçün müxtəlif illərdə baş vermiş hadisələrin dərinliklərinə gedərək, onun səbəbini, faciəni törədən şəxslərin kimliyini və onların arxasında kimlərin durduğunu açıb göstərmək yazılan əsərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olmuşdur.

Bakıda erməni silahlı dəstələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün, arxiv sənədlərinə müraciət olunmuş, problemlə əlaqədar yazılmış elmi-tədqiqat materiallarından, dövrü mətbuatdan sistemli formada istifadə edilmişdi.

Ermənilər bolşevik bayrağı altında dinc azərbaycanlılara qarşı qabaqcadan planlaşdırdıqları geniş qətliamlar

həyata keçirmişdilər. Bu tarixi faciəni xalqın yaddaşında əbədiləşdirmək üçün, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 26-da «Azərbaycanlıların soyqırımını» haqqında fərman verdi (57). Bu fərmanla ilk dəfə olaraq 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımını günü elan olundu (58).

Bakı qəzasında 1918-ci il türk-müsəlman soyqırımını

Cənubi Qafqazda ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin sayına görə çoxluq təşkil edən türk-müsəlmanlar, yaranmış siyasi şəraitdən istifadə edərək, öz müqəddəratını azad, müstəqil həll etmək üçün fəaliyyətə başlamışdı. Bu fəaliyyət üçün də Azərbaycanın imkanları var idi. Belə ki, Cənubi Qafqazda Azərbaycanın ərazisi böyük, əhalisinin sayı isə burada yaşayan başqa xalqlara nisbətdə çox idi.

Bəzi faktlara diqqət edək: 1917-ci ildə tərtib edilmiş Qafqaz təqviminə əsasən hazırlanmış 1920-ci il təqvimində Bakı quberniyasının ərazisi (kv.km.-lə) 39.075.15, Gəncə üzrə 44.371.29, Zaqatala üzrə 3.992.54, İrəvan quberniyası üzrə 9.858.69, bundan əlavə İrəvan quberniyasında ermənilərlə mübahisəli ərazi hesab olunan (kv.km.-lə) 7.913.17 və Tiflis quberniyası üzrə 8.685.13 kv.km. göstərilir. Buradan aydın olur ki, Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın ərazisi 113.895.97 kv.km olmuşdur. Əhalinin sayı isə, Bakı quberniyası üzrə 1.281.575 nəfər, Gəncə quberniyası üzrə 1.275.131 nəfər, Zaqatala

dairəsi üzrə 92698 nəfər, İrəvan quberniyası üzrə 212458 nəfər və nəhayət, bütövlükdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti üzrə 2.861.862 nəfərin yaşadığı qeyd olunurdu (59)

Bu dövrdə Cənubi Qafqazın siyasi baxımdan ən çox inkişaf etmiş şəhərləri olan Bakı və Tiflis xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki, bəhs olunan dövrdə siyasi qüvvələrin mərkəzləşməsi bu iki şəhərdə özünü daha qabarıq göstərməkdə idi. Tiflisdə müvəqqəti hökumətin əsas dayacağı olan Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi rəsmi hakimiyyəti təmsil etdiyinə görə başqa təşkilatlara nisbətə güclü görünürdü.

1917-ci ilin fevral inqilabından sonra bolşeviklərin Bakı şəhərinə xüsusi önəm verməsinin birinci səbəbi burada fəhlələrin çoxluq təşkil etməsi idisə, digər bir səbəbi isə neft amil idi. Bu dövrdə Sovet Rusiyası öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün neft və neft məhsullarına çox böyük ehtiyac duyurdu. Bu məhsullar Rusiyaya hava və su kimi lazım idi. Ona görə də bütün siyasi qüvvələr Bakıya xüsusi önəm verir və Bakıda siyasi hakimiyyət uğrunda, eləcə də, kütlələri öz tərəfinə çəkmək üçün çox ciddi mübarizə gedirdi.

Rusiyada siyasi hakimiyyətin dəyişməsi ilə Azərbaycanda da siyasi partiya və təşkilatlar gizli şəraitdən çıxdılar və leqal fəaliyyət göstərməyə başladılar. Eyni zamanda yeni siyasi partiyalar və müxtəlif milli komitələr meydana gəlmişdir (60).

Həmin dövrdə istər Bakıda, istərsə də əyalətlərdə Azərbaycan xalqının mənafeyini düşünən və müxtəlif sosial təbəqələri əhatə edən təşkilatlar da yaranmaqda idi.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli yazırdı ki, «indiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şuramız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda sayda hamıdan artıq ola-ola, əlahiddə bir millət təşkil edə-edə, mal və dövlətə malik ola-ola öz işimizi öz əlimizə ala bilmirik»(61,s.23). Daha sonra müəllif qeyd edirdi: «Bir mərkəzə tabe Rusiya uçurum qarşısında durub, bizi də çəkib aparmaq istəyir. Məmləkəti bu hal-dan qurtarın; onun idarə ixtiyarının bir hissəsini Qafqaza gətirib öz əlinizə alın» (62,s.25).

1917-ci il martın 27-də Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi seçilmişdi. Bu komitənin heyətinə ziyalılardan və neft sənayeçilərindən Ə.M.To-pçubaşov, Fətəli Xan Xoynski, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, A.Q.Tağiyev, Ə.Ə.Əmircanov, Y.A.Əliyev, M.Əsədullayev, M.Heydərov və s. daxil edilmişdi. Sədr Məmməd həsən Hacinski, sədr müavini isə Müsavat partiyasının lideri Rəsulzadə seçilmişdi (63). Bu Şura, eyni zamanda ictimai-siyasi və milli təşkilat rolunu oynayırdı.

Müsəlman Milli Şurası və Komitələri, tezliklə Azərbaycanın bütün qəza mərkəzlərində təşkil edildi. Gəncə-də, Şuşada, Şamaxıda, Nuxada, Lənkəranda, Qubada, Naxçıvanda və başqa yerlərdə də Müsəlman Milli Şuraları meydana çıxdı (64,s.91).

Belə bir vaxtda Ümumqafqaz müsəlmanları qurultayının çağırılması üçün ciddi hazırlıq işləri görülməyə başlanır. Burada çox mühüm məsələlər müzakirə olun-malı idi. Xüsusən, ölkənin milli-dövlət quruculuğu məsə-ləsi qurultayda əsas müzakirə obyektinə olmalı idi. Çünki,

fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycan ictimaiyyəti arasında bu məsələ ciddi müzakirə faktına çevrilmişdi. Həmin dövrün mətbuatında, dövlət hakimiyyətinin mərkəzə tabe olmamaq şərtinə, Zaqafqaziya azərbaycanlılarının, Dağıstanın, Türkmənistanın, Qırğızistanın və Başqırdstanın milli-ərazi muxtariyyətinə nail olması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanırdı (65)

Muxtariyyətlə bağlı Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: «Biz, Azərbaycan türkləri, bir millətdən ibarət olub, geniş bir torpağa malik olduğumuz üçün muxtariyyət binası qurmaq istəyirik. Ölkəmizin sərhədi Dərbənd şəhərindən tutmuş Osmanlı məmləkətinə qədər və Batumdan tutmuş Xəzər (Kaspi) dənizinin qiblə tərəfinədəkdir. Paytaxtımız Bakı şəhəri olacaq. Çünki, bu şəhər bizə həmişə yol göstərmiş və bizə kömək əli uzadıb (66,s.28).

Qurultayda qəbul olunmuş qətnamənin məzmunundan aydın olur ki, artıq aprel ayının ortalarında yeni qurulacaq Rusiya respublikasının tərkibində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi məsələsi önə çəkiləcəkdir.

Çəmənzəminli yazırdı: «Ayılın, toplaşın! Rusiyanın siyasi həyatı yeni bir dairəyə girir. Rusiyada yaşayan millətlər üçün tarix yeni bir səhifə hazırlayır. Ədəmi mərkəziyyət binası qurulur. Ölkə federasiya üsulu ilə idarə olunmaq istəyir» (67,s.23-24).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, ümumən, Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Həmin səbəblərdən birincisi, çarizmin uzun əsrlər boyu Rusiya imperi-

yası ərazisində yaşayan qeyri-rus xalqlara qarşı yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasəti olmuşdur.

Qeyri-xristianlara qarşı dini və milli ayrı-seçkiliyə, Cənubi Qafqazda xristian dövlətinin yaradılmasına xüsusi önəm verilməsi, xalqları bir-birinə qarşı qoymaqla öz imperialist siyasətini həyata keçirməsi, müsəlmanlara etibar edilməməsi, onların dövlət işlərinə və orduya yaxın buraxılmaması Rusiyanın ənənəvi dövlət siyasətinin mahiyyətini təşkil etmişdir. Bu cür münasibət Müvəqqəti hökumətin hakimiyyəti dönəmində də davam etdirilmişdi.

İkinci səbəb, ermənilərin Cənubi Qafqazda şovinist millətçi siyasət yürütmələri, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına Erməni dövləti yaratmaq planları idi. Onlar bu məkrli siyasətlərini, əvvəlcə çar Rusiyası və sonra isə hakimiyyəti zorakı yolla ələ keçirən bolşevik Sovet hökumətinin himayəsindən istifadə etməklə həyata keçirmək fikrində idilər.

Üçüncü səbəb, bolşeviklərin proletar diktaturasının yaradılmasını önə çəkməsi və sinfi mübarizəni geniş təbliğ etmələri idi.

Bolşeviklər sözdə milli azlıqların hüquqlarından geniş bəhs etsələr də, işdə bunun əksini görürdülər. Bolşeviklər millətlərə demokratik dəyərlər bəxş etmək əvəzinə, onlar arasında sinfi mübarizəni təbliğ edir, silahlı toqquşma və qardaş qanının axıdılması siyasətini yeridirdilər. Bolşeviklər insanları ideyaya inandırma prinsiplərinə deyil, özünü doğrultmayan gücə önəm verir, xalqları siniflərə bölərək, onların arasında barışmaz düşmənçilik

yaradırdılar. Bu insana nifrət ideyası sonralar yüz minlərlə günahsız insanın ölümü ilə nəticələnmişdi.

Y.V.Çəmənşəminli doğru olaraq göstərirdi ki, «bolşevizm heç bir millət üçün, xüsusən, bizim kimi, əsarətdən yenicə xilas olmuş millətlər üçün heç bir səadət gətirməz. Bolşevizmin sonu hərc-mərclikdir»(68,s.41).

Cənubi Qafqazın əsl iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilən Bakı, eyni zamanda sinfi mübarizənin və hakimiyyət uğrunda çarpışmaların mərkəzinə çevrilmişdi. V.İ.Leninin sinfi mübarizə və proletar diktaturası ideyasının ifrat təbliğatçıları olan Bakı bolşeviklərinin tərkibində erməni şovinistlərinin çoxluq təşkil etmələri, sonralar Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi üçün ağır nəticələr vermişdi.

Əslində iki əsrdən çox təcrübə göstərir ki, ermənilərə arxa duran, onlara maddi və mənəvi dəstək verən məhz elə dünyanın güc dövlətləridir. Onlar öz dövlət siyasətləri naminə həmişə erməniləri Türkiyə dövləti üzərinə qaldırmışdılar. Bununla bağlı kifayət qədər sənədlər var. Bu sənədlərin bir neçəsinə müraciət etməklə yuxarıda deyilən fikirlər öz təsdiqini tapmış olacaq. Məsələn, «Vanda fəaliyyət göstərən xarici təmsilçilərin arasında İngilis konsulluğu, Amerikan misyonerləri və Rusiya təbəəli bəzi adamlar diqqəti cəlb edirdilər. Bunlar bəzən Amerikalı misyonerin evində, bəzən İngilis konsulluğunda toplanaraq görüləcək hərəkətin planlarını məsləhətləşirdilər»(69,s.39).

«Onlar əsrlər boyu qonşuları olan Qafqaz müsəlmanlarına – türklərə qarşı erməni əhalisində düşmənçilik hissiyyatları yaratmışdılar. Halbuki, əsrlər boyu hökmran

olmuş türklər heç bir vaxt ermənilərin, eləcə də başqa millətlərin daxili işlərinə qarışmamış və onların inkişafına maneəçilik törətməmiş, əksinə onların hərtərəfli inkişafına köməklik göstərmişdir. O dövrün mətbuatından aydın olur ki, ermənilər İran Azərbaycanında da dinc və xoşbəxt yaşamışdılar»(70).

Türkiyədəki Rusiyanın baş konsulu Mayevski öz xatirələrində yazırdı ki, «mən belə bir əqidəyə gəlmişəm ki, vəhşiliyə türklər əsla qadir və qabil deyillər, daha çox Şərqi məhz həmin xristianları qadirdilər. Onlar bu vəhşilikləri uydurmaqla törədirlər, ustalaşır, kəskinləşdirir və sonradan isə bunları türklərin boynuna atırlar»(71,s.31).

«Erməni inqilab partiyası Daşnaksütyun» təşkilatının proqramında, əvvəlki illərdə olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi dövründə də dəyişməz qalırdı. Onun proqramında Türkiyə Ermənistanının azad edilməsi və onunla Ermənistanın Rusiya hissəsində (Qərbi Azərbaycan torpaqları) yerləşən torpaqları da birləşdirmək ideyaları qalmaqda idi (72,s.32). Ona görə də Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirmək qətiyyətini göstərən Müvəqqəti hökumət təbidir ki, bütün erməni təşkilatları tərəfindən tam müdafiə olunmağa başlamışdır (73,v.65).

Müvəqqəti hökumətin, bilavasitə, Şərqi Anadolu ilə bağlı qəbul etdiyi qərar Rusiya erməniləri tərəfindən sevinclə qarşılanmışdı. Müvəqqəti hökumət, 9 may 1917-ci ildə, Rusiyanın işğalı altında olan Şərqi Anadolunu ermənilərin idarəsi altına vermək haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu qərara görə ruslar Şərqi Anadolunun Van,

Ərzurum, Bitlis və Trabzon vilayətlərinə bölərək, onları ermənilərin rəhbərliyinə verirdi (74,s.122).

Qabaqcıl ziyalılar belə düşünürdülər ki,1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Rusiyada qurulacaq federativ və demokratik hökumət Cənubi Qafqazda milli ədavətin qızıqdırılmasına imkan verməyəcək, milli ayrı-seçkiliyə son qoyacaqdır. Hətta, Müsəlman fraksiyasının sədri F.Xoyski Bakıda fəaliyyət göstərən müsəlman ictimai təşkilatlarının adından Rodzyankonun ünvanına göndərdiyi teleqramda bundan sonra Rusiyanın bütün vətəndaşlarına, o cümlədən müsəlmanlara da mülki, siyasi, milli və dini azadlıqların və bərabərliyin veriləcəyinə əminlik bildirmişdi (75).

Belə bir dövrdə Bakı Sovetinin siyasi hakimiyyəti ilə erməni silahlı qüvvələrini bir araya gətirən St.Şaumyan və onun tərəfdarları Azərbaycan xalqına qarşı ən böyük soyqırımını 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında həyata keçirmişdilər.

1918-ci il yanvarın 18-də başda Q.N.Korqanov, B.P.Şeboldayev və İ.V.Malıqın olmaqla Hərbi İnqilabi Komitə Tiflisdən Bakıya köçürülmüşdü. Komitənin bürosu isə Biləcəri stansiyasında yerləşdirilmişdi (76,s.271).

Bakıda A.Gülxəndyanın rəhbərliyi altında Erməni Milli Şurası yaradıldıqdan sonra erməni silahlı dəstələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət verilməyə başlanmışdı. Eyni zamanda Kerenskinin xeyir-duası ilə Türkiyə cəbhəsində döyüşmək üçün Erməni Milli Şurası tərəfindən erməni korpusu yaradılmağa başlanmışdı. Bu işin təşkili isə general Baqratuniyə tapşırılmışdı (77,s.43).

Bu dövrdə Bakıda Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurasına tabe olan yaxşı silahlanmış hərbi dəstələr yerləşmişdi. Onlara keçmiş rus ordusundan böyük miqdarda silah qalmışdır. Eyni zamanda kifayət qədər pul vəsaitinə malik olan Erməni Milli Şurası tərxis olunan rus əsgərlərindən, əsasən tüfəng almışdılar (78,s.12). Bundan başqa daşnaklar keçmişdən hərbi təcrübəyə malik idilər. Belə ki, onlar rus ordusunda xidmət etmiş və Türkiyədə partizan əməliyyatları həyata keçirmişdilər (79,v.103).

Erməni Milli Şurasının sərəncamında olan erməni hissələri ciddi bir qüvvə təşkil edirdi. Bakıda Oktyabr inqilabı dövrünədək bir neçə min silahlı erməni əsgər və zabiti var idi ki, onlar buraya cəbhənin müxtəlif yerlərindən gəlmişdilər və Zaqafqaziyada təşkil edilmiş erməni korpusunu komplektləşdirmək üçün saxlanmışdılar (80,s.88).

Mart qırğını ərəfəsində erməni milli hərbi hissələri Q.Korqanovun yaratmağa başladığı silahlı qüvvələri ilə birləşdilər. Bakıda mart qırğını ərəfəsində isə Qırmızı Ordunun gərargah rəisi, çar ordusunun keçmiş polkovniki, «Daşnaksütyun» partiyasının üzvü Z.Avetisov idi (81,s.20).

Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində vətənə qayıtmalı olan rus alaylarının əsgər və zabitləri silah və sursatları dəyər-dəyməzinə ruslara (molokanlara) və daha çox ermənilərə satırdılar (82,s.298). Lakin çox vaxt əsgərlər silahlarını da özləri ilə aparırdılar. Geri qayıdan silahlı rus əsgərləri açıq və səfalət içində olduğu üçün keçdiyi yol boyunca talançılıqla məşğul olurdular (83,s.38).

Azərbaycan Milli Şurasının ordu yaratmaq çalışmaları

Cənubi Qafqaz Komissarlığının qərarı ilə Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərlərinin silahının bir hissəsi də azərbaycanlılara çatmalı idi. 1918-ci il yanvarın 7-də Cənubi Qafqaz Komissarlığının göstərişi ilə, ona tabe olan zirehli qatarı Şamxor (indiki Şəmkir rayonu –A.V.) stansiyasında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus hərbi eşalonunu tərk silah edirlər. Bu işdə onlara Müsəlman Milli Şurasının nümayəndələri yaxından kömək edirdi.

Ukraynalı əsgərləri aparan iki qatar Şəmkir stansiyasında dayandırılmış və onların başçıları ilə danışıqlar aparılmışdı. Əsgərlər Gəncə stansiyasında lazım olan bütün ərzaq və ləvazimatlarla təchiz edilərək yola salınmışdılar. Bu tədbirlər nəticəsində bir topçu batareyası, atlar və başqa silahlar da əldə edilmişdi (84,s.220).

Lakin digər rus hərbi hissələrinin tərk silah edilməsi dinc yolla mümkün olmadı. Belə ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinin silahları dinc yolla təhvil vermək tələbinə cavab olaraq, rus əsgərləri atəş açmağa başladılar. Könüllü milis dəstələri ilə kazaklar arasında bir neçə saata qədər döyüş davam etdi və nəhayət, kazak qatarlarında ağ bayraqlar görünməyə başladı. Çarəsiz qalan kazaklar bütün silahlarını təhvil verdilər. Milli komitə kazak yaralılarını xəstəxanaya göndərdi, sağ qalan kazaklar isə ərzaqla təmin edildilər. Dağıdılan relslər yenidən təmir olunduqdan sonra qatar Rusiyaya yola düşmüşdü (85,s.221).

Yeni silahlı dəstələr yaradılması üçün silah çatışmırdı. Bunu nəzərə alan Gəncə Müsəlman Şurası şəhərdə olan keçmiş çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi əşalonu tərsiləh etməyə razı oldu. Bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edilmişdi (86,s.292).

Lakin azərbaycanlıların silahlanmasından St.Şaumyan bərk narahat olmuşdu. Azərbaycanlıların onlara çatacaq silahları əldə etmək istəyəndə, St.Şaumyan hay-küy qaldıraraq, bunu quldurluq kimi qiymətləndirirdi. Halbuki, özləri cəbhədən qayıdan rus əsgərlərinin silahlarını ələ keçirmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. Mart qırğını ərəfəsi Bakı bolşeviki Avakyan, vəziyyətindən və vəziyyətindən asılı olmayaraq, Komitəyə gələn bütün ermənilərə silah və patron paylayırdı. Ermənilər artıq bir neçə ay idi ki, ciddi silahlanırdılar, şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə, Ermənikəndə və onların yaşadığı Bakı kəndlərinə silah, patron, pulemyot daşınırdı. Bütün bunlar, St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin gözü qarşısında baş verirdi və əslində özləri də buna köməklik edirdilər.

1918-ci ilin mart hadisələri zamanı bolşevik hərbi drujina dəstəsinin üzvü olan A.Qalustyanın xatirəsində «Mart hadisələri zamanı» onun evində «partiyanın Bakı Komitəsinin hərbi drujinalarının qərargahının yerləşməsi», Şaumyanın göstərişi ilə praporşik Batmanovdan alınan silahların onun evinə yığmalarından bəhs olunur. Daha sonra xatirədə «Hərbi drujinanın rəisi Kostya Bat-

manovun gəncləri vintovkaları, pulemyotları söküb və yığmağı öyrətməsi» qeyd olunur* (87).

Rusiyada eləcədə, Cənubi Qafqazda yaranmış qarmaqarışılıqdan istifadə edən ermənilər və gürcülər rus ordusunun tərkibində olan öz əsgəri qüvvələrini bir yerə yığa bilmişdilər. Çünki, vaxtilə çar Rusiyasında, ermənilər və gürcülər xristian olduqlarından onları orduya səfərbərliyə alırdılar. Hərbi hazırlıq vəziyyətinə gəldikdə azərbaycanlılar ermənilərə və gürcülərə nisbətən çox geridə qalırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda fəaliyyətdə olan hərbi hissələrdə azərbaycanlıların bir nəfər də olsun nümayəndəsi yox idi. Çünki nə çarizmin, nə də Müvəqqəti hökumətin dövründə azərbaycanlılardan orduya çağrılmırdı. Həmin dövrdə «Açıq söz» qəzetinin yazdığına görə əsgər Sovetlərinin içərisində azərbaycanlılarının olmamasının əsas səbəbi, onların əsgərliyə çağrılmaması ilə bağlı idi. Ona görə də əsgərlər içərisində azərbaycanlıları təmsil edən səlahiyyətli nümayəndə yox idi (88).

M.Ə.Rəsulzadə özünün «Çağdaş Azərbaycan tarixi» adlı əsərində yazırdı: «Çarlığın Azərbaycan türklərinə endirdiyi böyük zərbələrdən biri, onu əsgərlik hikmətindən miəf tutmasıydı. Bu surətdə fitrətin cəngavər bulunan bura türklərinə əsgərlik haqqını unutdurmaq və bu surətlə onları rusiya imperializmi zərərsiz bir hala qoymaq istəmişdi» (89,s.2).

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası ordunun yaradılmasına xüsusi diqqət verməyə başlayır-

dı. Görkəmli Azərbaycan ziyalısı Y.V.Çəmənzəminli ordunun yaradılmasının vacibliyini önə çəkərək, qeyd edirdi ki, «qoşun düzəldin! Zərurət vaxtı ölkəmizi əmin – amanlığa çıxaran milli əsgər olacaq» (90,s.26).

Bakıda, Yelizavetpolda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaradılan müsəlman milli hissələrinin özəyini və müsavətçilərin silahlı istinadgahını buraya Petroqradaşından gətirilmiş «Tatar süvari polku» deyilən polk təşkil edirdi. 1917-ci il noyabr ayının ortalarında müsavətçilər Bakıda praporşiklər məktəbi açmışdılar (91,s.88).

Azərbaycan Milli Şurasının təşkil etmək istədiyi ordunun qurulması işi ağır gedirdi. Onun qurulması üçün heç bir kömək yox idi. Qafqazda Rusiyanın hərbi əməliyyatı Türkiyəyə qarşı çevrilməsi və azərbaycanlıların da türklərlə tarixi, dini, etnik, dil birliyinin olması müəyyən şübhələrin yaranmasına şərait yaradırdı. Belə bir şəraitdə azərbaycanlılar üçün hərbi cəhətdən təşkilatlanması çox çətin idi (92).

Tarixçi Sefin fikrinə görə 1918-ci ildə Bakıda hakimiyyət uğrunda üç siyasi qüvvə arasında ciddi mübarizə gedirdi: birinci qüvvəyə daşnaklar, sağ eserlər və menşeviklər; ikinci qüvvəyə bolşeviklər və sol eserlər; üçüncü qüvvəyə isə müsəlman təşkilatları ilə ittifaqa girən «Müsavət» partiyası daxil idi. Lakin mübarizənin şiddətli bir vaxtında birinci iki qüvvələr erməni-rus bolşeviklərin rəhbərliyi altında müsəlmanlara qarşı birləşdilər.

Rus məmurlarına, rus fəhlələrinə və əsgərlərinə istinad edən menşevik, eser, kadet, daşnak və bolşevik olmaq üzrə müxtəlif siyasi firqələr ətrafında birləşən

Azərbaycandakı ruslar «Müsavat»ın yaratdığı hərəkət qarşısında daxili mübahisə və mübarizələrini unudub və «Müsavat»a qarşı vahid cəbhədə birləşdilər (93,s.70).

1917-ci il dekabrın 26-da Bakıda türklərin dükən və mağazalarının, demək olar ki, çoxu bağlanmışdı. Hadisələrdən təlaşa düşən azərbaycanlılar narahat olmağa başlamışdılar. Bu zaman «İsmailiyyə» binasının qarşısında mitinq keçirilir və buraya 3000 nəfərə qədər türk toplaşır və onlar Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsindən tələb edir ki, şəhərdə qayda – qanun yaradılması üçün tədbir görsünlər. Çıxış edən natiqlər soyğunçuluğa, zorakılığa və özbaşına axtarıslara etiraz edirdilər (94,s.230). Natiqlərdən biri Müsəlman İctimai Təşkilatının nümayəndəsinə müraciət edərək demişdi: Bundan sonra dözə bilmərik. Bizi köməksiz adamlar kimi döyürlər. Əgər bizi müdafiə edə bilməsəniz, onda biz özümüz özümüzü müdafiə etməyə məcbur olacağıq (95).

Mitinqə gələn Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini P.Caparidze əhalini sakitləşdirmək məqsədilə, Sovet tərəfindən hər cür özbaşınalığa son qoymaq üçün lazımı ölçü götürüləcəyinə söz verir. Mitinqdə, eyni zamanda, şəhər milisinin rəisi Q.Varşamyan çıxış edərək, əsgərlərin törətdikləri özbaşınalıqdan təəssüfləndiyini bildirir və xahiş edir ki, bu hadisələrə milli rəng verilməsin (96).

Yığıncada iştirak edən M.Ə.Rəsulzadə şəhərdə qarşıma qarışıqlıq olmasın deyərək, 5 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmasını təklif edir. Uzun müzakirələrdən sonra qəbul edilən qətnamədə göstərilirdi ki, özbaşına axtarısların aparılmasına və silahların müsadirə olunmasına yol veril-

məsin, müsəlmanların yaşadığı sahələrə müsəlman milisləri qoyulsun. Eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, qəbul edilmiş qərarları həyata keçirmək üçün hərbi İnkilabi Komitə ilə birgə 5 nəfərdən ibarət komissiyanın yaradılmasını Milli Komitəyə tapşırılsın. Elə həmin gün qoyulan tələbləri yerinə yetirmək üçün Milli Komitənin təcili yığıncağı keçirilir. Bu yığıncaqda Ə.Topçubaşov, B.Aşurbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, İ.Heydərrov və M.H.Hacinski iştirak edirdi (97,s.230).

Lakin St.Şaumyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri bu təklifi qulaqardına vuraraq, azərbaycanlıları öz ətrafında toplayan və onları milli-azadlıq mübarizəsinə yönəldən «Müsavət» partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, həmçinin, onların sosial dayaqları olan Azərbaycan əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törətmək üçün ciddi hazırlıq işləri görürdülər.

Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyətə gələn bolşeviklər müharibəni davam etdirmək istəmirdilər. Digər tərəfdən, mərkəzdə baş verən qarmaqarışıqlar Rus ordusunda başıpozuqluq yaratmışdı və onların çoxu öz evlərinə qayıtmaq istəyirdilər.

Cəbhə xəttindən əsgərlər özbaşına çıxıb gedirdilər. Lakin bəzən yolların bağlanması və qorxulu olması bu hərbi qüvvələrin öz yerlərinə getmələrinə mane olurdu. İkincisi, Bakı bolşevikləri əsgərlər arasında ciddi təbliğat apararaq onların öz tərəflərinə cəlb etməyə çalışırdılar. Bu dövrdə bolşeviklərin elə bir hərbi gücü olmadığından onlar rus – erməni silahlı dəstələrindən öz siyasətlərini

həyata keçirmək üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Bolşeviklərin öz ətrafında birləşdirdiyi hərbi hissələr və bölmələr Azərbaycan xalqının mövcudluğuna təhlükə yaradırdı. Üçüncüsü isə, «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası Bakıya toplaşan erməni silahlı qüvvələrinə nəzarət etdiyindən, onlar bu qüvvələrdən özlərinin Erməni dövləti yaratmaq məqsədləri üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Burada da, bolşeviklərlə ermənilərin məqsədləri üst-üstə düşürdü. Belə ki, əgər boşeviklər Bakıda özlərinin sovet hakimiyyətini yaratmaq fikirində idilərsə, ermənilər də Erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər və onların bu məqsədlərini həyata keçirməkdə St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti də yaxından köməklik edirdi.

Əgər əvvəllər, bolşeviklər onları süpürüb bir kənara ata biləcək «tatar – erməni» qırğını və vətəndaş müharibəsindən uzaqlaşmağa çağırırdılarsa, indi iki millət arasındakı toqquşmaların öz xeyirlərinə olduğunu aydın başa düşürdülər. Çünki potensial cəhətdən bolşeviklər üçün daha təhlükəli olan azərbaycanlılar Bakıda hərbi cəhətdən hələ zəif idilər; digər tərəfdən, hətta daşnakların qələbəsi də şəhərdə erməni azlığının daimi hakimiyyəti ilə nəticələnmə bilməzdi. St.Şaumyanın çıxışlarında şiddətli çarpışmaların labüdlüyü daha tez-tez nəzərə çarpdırılırdı (98,s.122).

St.Şaumyan 1918-ci il martın 15-də çıxış edərkən Bakı Soveti Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin mərkəzinə və istehkamına çevrilməlidir demişdir (99,s.114).

Şaumyan yazırdı: «Bizim siyasətimiz – vətəndaş müharibəsidir. Kim bu siyasətin əleyhinə gedir, həmin adamlar düşmənlərimizdir» (100,s.123).

Türk-müsəlmanların mənafeyini açıq müdafiə edən «Müsavət» partiyası və Müsəlman Milli Şurası ilə açıq ixtilafda olan Bakı Soveti daşnakların silahlı qüvvələrindən qorxmurdular. Şaumyan yaxşı başa düşürdü ki, Bakı daşnakları bolşeviklər üçün heç bir qorxu törətməyəcək (101).

Birinci dünya müharibəsi başlayanda Türkiyə ərazisinə daxil olan rus ordusunun tərkibində 8 erməni polku da var idi. Onlara türklərin qatı düşməni Andronik (1-ci polka), Dro (2-ci polka), Hamazasp (3-cü polka), Kerri (4-cü polka), Canpoladyan (5-ci polka), Banduxt (6-cı polka), knyaz Arqutinski (7-ci polka), Xeço (8-ci polka) rəhbərlik etmişdilər (102,s.4-12).

Yuxarıda adları qeyd olunan erməni polkları Türkiyə torpaqlarında ağır məğlubiyyətdən sonra onların tör-töküntüləri Azərbaycan ərazisinə soxularaq, burada azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətliaamlar törətməyə başlamışdılar. Həmin erməni silahlı dəstələrinin bir hissəsi sonradan Bakıda real hakimiyyətə malik olan və S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin əsas hərbi qüvvəsinə çevrilmişdi.

Ümumiyyətlə, Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi 6 min nəfərdən ibarət idi. Bundan 3-4 minə qədəri olan daşnak qoşun hissələri də Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi (103,s.349).

N.Nərimanov daşnakların məkrli siyasətini özünün «Qafqazın işğalına baxış» adlı məqaləsində açıb göstərmişdi. N.Nərimanov yazırdı: «... daşnaklar özlərinin

otuzillik siyasi həyatları ərzində göstərdilər ki, onlar Böyük Ermənistan haqqındakı arzularını həyata keçirmək üçün istənilən halda sifətlərini dəyişə bilərlər. Daşnaklar Qolitsinin dövründə (Rusiya imperiyasında Nazirlər Sovetinin sədri olmuşdur) inqilabi partiya hesab olunurdular, Voronsov – Daşkovun dövründə onun ayaqlarını öpürdülər və ən qatı əksinqilabçı idilər. Bunun səbəbi onda ki, Voronsov müharibədən sonra Böyük Ermənistan yaratmağa söz vermişdi. Əgər indi Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurularsa, onda daşnaklar o saat sifətlərini dəyişib, bu dəfə kommunist olacaqlar. Yenidən Azərbaycanda və Gürcüstanda iş başında duracaqlar ... daşnaklar əllərində Böyük Ermənistan xəritəsi və dəqiq proqramla Peterburqda oturmuşdular. Onlar Böyük Ermənistan yaratmaqla məşğul idilər. Hətta, gürcü millətçiləri daşnakların bu həyasız və utanmaz hərəkətlərindən həyacanlanmışdılar. Tam əminliklə elan edirəm ki, o vaxtlar Rusiyada mövcud olan heç bir milli partiya daşnaklar kimi bu qədər xəyanət və satqınlıq etməmişdir» (104,s.194-195).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və üzvlərinin çoxu ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetinin hakimiyyətdə qalmasını «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası da arzulayırdı. Ermənilərin RSFSR XKS sədri V.İ. Leninin onları müdafiə edən 1917-ci il dekabr dekretindən və bu dekretin yerinə yetirilməsinin St.Şaumyana tapşırılmasından da xəbərləri vardı. Ermənilər «Müsavat» partiyasının güclənməsini və Bakıda hakimiyyətin Azərbaycan türklərinin əlinə keçməsinə də istəmərdilər.

«Vahid və bölünməz Rusiya» tərəfdarı olan eserlər Azərbaycanın ayrılmasına çalışan müsavətçilərin qüvvətlənməsindən qorxurdular (105,s.97).

Bu dövrdə bolşeviklər, eser, daşnak, menşevik təşkilatları daxilində Bakını tamamilə bütün Azərbaycandan süni olaraq ayırmaq fikri özünü göstərirdi. Kadetlər, ümumiyyətlə, Bakını Azərbaycan şəhəri hesab etmirdilər (106,s.170).

St.Şaumyan öz çıxışlarında bildirirdi ki, «Müsəlman millətçiləri Bakını Azərbaycanın paytaxtı etməyi arzulaırdılar» (107). «Onlar Zaqafqaziyadan tamamilə ayrılmaq üçün mübarizə aparırdılar ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtı olsun; Əgər onlar Bakıda üstünlük əldə etsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi» (108,s.223).

1918-ci il mayın 16-da fəhlələr qarşısında çıxış edən St.Şaumyan bildirmişdi ki, müsavətçilərin Bakını Muxtar Azərbaycanın paytaxtı elan etmək planı vardır. St.Şaumyanı qorxudan Azərbaycanın muxtariyyəti, Azərbaycan türklərinin müstəqil dövlət olmaq şansı idi. O, heç cür razılaşa bilmirdi ki, Azərbaycan müstəqil olsun. Bakıda daşnaklarla belə əməkdaşlıq edən və bütün dünya millətlərinin qurtuluşundan bəhs edən bolşeviklər Azərbaycanlıların muxtariyyətini burjuaziyanın muxtariyyəti hesab edirdi (109,s.70).

Ermənilərin müstəqilliyinə gəldikdə isə, St.Şaumyan canı dildən bu işin həyata keçməsinə çalışır və özü də həmin işə rəhbərlik edirdi.

Bakı və civarlarının bolşevikləşdiyini zənn edən St.Şaumyan erməniləri və rus əsgərlərini, xüsusilə, Xəzər

hərbi dəniz donanması matroslarını azəri türklərinə qarşı təhrik etməyə başladı (110,s.226).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Sovetinin ayrı-ayrı erməni rəhbərlərinin Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsinə düşmən münasibəti bolşeviklərin azərbaycanlılar arasında nüfuzunun aşağı düşməsinin əsas səbəblərdən idi (111,s.50).

St.Şaumyan «Müsavat» partiyasının əleyhinə əks təbliğat apararkən çox ehtiyatlı hərəkət etmişdi. Əgər St.Şaumyan müsəlmanların əleyhinə açıq təbliğat aparardı, onda Azərbaycan kütlələrinin çoxu «Müsavat»ın ətrafında daha sıx birləşəcəkdə. Ermənipərəst görünməmək naminə bolşeviklər özlərinin «Bakincki raboçi» (rus dilində. Bu qəzetin redaktoru, əvvəlcə St.Şaumyan, sonra A.Əmiryan olmuşdu – müəl.) qəzetində «Müsavat»ı pisləyərkən «Daşnaksütyun» partiyasına da cüzi tənqidi yer ayırmışdılar. Şübhəsiz, bu, gözdən pərdə asmaq idi, əslində St.Şaumyan, A.Mikoyan, A.Əmiryan, Q.Korqanov, Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurası Erməni dövlətini yaratmaq siyasətini elə bolşevik bayrağı altında aparırdılar.

Bolşeviklər müsəlmanları öz tərəfinə çəkə bilməyəcəklərini başa düşdükdən sonra 1917-ci ilin payızında Sovetlə müsavat arasında mübarizə başladı.

Yorq Baberovskinin 2010-cu ildə Moskvada çap olunmuş kitabında, bir çox Sovet tarixçiləri kimi, bolşeviklərin əsas rəqibinin müsavatçıların olduğu qeyd olunmuşdur. O, yazırdı: «Bolşeviklər yalnız müsavatçılar

tərəfindən təhlükəni aradan qaldırandan sonra hakimiyyəti əldə edə bilərdilər» (112,s.107).

St.Şaumyan yaxşı başa düşürdü, nə qədər ki, Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası mövcuddur, onların tək hakimiyyətliliyi mümkün olmayacaqdır. Çünki, Bakının türk-müsəlman əhalisinin demək olar ki, hamısı Müsavatı və Müsəlman Milli Şurasını müdafiə edirdi. Həmin təşkilatların əhali arasında nüfuzu günü-gündən də artırdı.

Türk-müsəlmanların əsas hissəsini öz arxasınca aparan «Müsavat» partiyası Bakı Sovetinə imkan vermirdi ki, şəhərdə hakimiyyəti tamamilə öz əlinə alsın (113,s.50).

Əyalətlərdə də tam üstünlük Müsavat partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının tərəfində idi. Ona görə də bolşeviklər başa düşürdülər ki, şəhərdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə ilk növbədə «Müsavat»ın siyasi təsiri aradan qaldırılmalı və onların sosial dayaqları məhv edilməlidir. Onlar ən müxtəlif metodlarla şəhərdə «Müsavat»ın mövqeyinin bundan sonra güclənməsinə imkan verməməyə çalışırdılar (114,s.179-181).

Erməni-rus bolşevik ittifaqının əsas istiqamətlərindən biri də, şəhərin müsəlman əhalisini vahiməyə salmaq, öldürmək, didərgin salmaq və ya özlərinin hakimiyyətinə tabe etmək idi.

Bakı Soveti, mart qırğını ərəfəsi, şəhərdə hələ tam hakimiyyətə sahib deyildi. Belə ki, şəhərdə, bolşeviklərə tabe olmayan Duma da fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhər Dumasının tərkibində isə Azərbaycan mili-demokratik hərəkatının tanınmış görkəmli nümayəndələrindən

A.A.Əmircanov, M.Ş.Əsədullayev, M.R.Vəkilov, M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski və başqaları var idi (115,s.79).

Bütün bunlar yalnız, rusları deyil, həm də erməniləri də həyəcanlandırır. Ona görə də Bakı Soveti və erməni daşnakları mart günləri ərəfəsində bütün qüvvələrini birləşdirməyə başlamışdılar.

Erməni əhalisinin bütün siniflərinin nümayəndələri bu müharibədə iştirak etməyi özlərinə «borc» bilirdi. Burada neft sənayeçiləri, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri, bir sözlə erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz «vətəndaşlıq» borcunu icra edirdilər (116).

St.Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər partiyası, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti əlavə olaraq erməni fəhlə və kəndlilərini də silahlandıraraq dinc azərbaycanlıların üstünə göndərməyə hazırlaşır. Bütün bunlar azmış kimi, St.Şaumyan Moskvadan hərbi kömək almaq üçün müraciət etmişdi. St.Şaumyan Stalinə məktub yazaraq, xahiş edirdi ki, Qafqaz qırmızı ordusunu (oxu: erməni ordusunu – V.A.) təşkil etmək üçün təcili olaraq on milyon manat (rubl) ayırsınlar (117,s.160).

«Bakı Soveti tərəfindən bütün rayonların fəhlələrinə -dən təşkil olunan Qırmızı ordu burjuaziya və mülkədarlərin əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik deyildilər. Ona görə də Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli olmuşdu» (118,s.149). Yuxarıda sovet tarixçisi Ratqauzerdən gətirdiyimiz iqtibas, demək olara ki, sonradan, yəni 70 il bütün sovet tarixşünaslığının ana xətlərindən biri olmuşdu.

Bolşeviklər partiyasının üzvü A.İvanov* «Bakı Komunasının Komissarları» adlı xatirəsində, özünəməxsus formada, mart hadisələri zamanı qüvvələrin düzülüşünü belə göstərmişdi: İcraiyyə Komitəsinin tərəfində yenicə formalaşdırılmış Qırmızı Ordunun beynəlmiləlçi batalyonu (onun beynəlmiləlçi batalyonun tərkibi əsasən erməni və ruslardan ibarət idi – A.V.), fəhlə Qırmızı Ordusu, 35-ci Türkünstan polku, 2-ci Erməni polku, daşnakların erməni drujinaları, «Qars» və «Ərdəhan» gəmiləri idi (119).

Bolşeviklər onların siyasətini qəbul etməyən bütün qüvvələri əksinqilabçı adlandırır, özlərinin qanunsuz əməllərinə isə haqq qazandırmaq istəyirdilər. Sovet tarixçiləri də uzun illər bolşeviklərin qanunsuz əməllərinə tarixi don geydirməklə məşğul olmuşdur.

St.Şaumyan silah gücünə, zorla özlərinin təkha kimiyyətlərini yaratmaq üçün türk-müsəlmanları təxribata çəkmək istəyirdi.

1918-ci ilin yanvar ayında Müsəlman korpusunun komandiri general Əsəd bəy Talışinski Bakıda həbsi şəhərin türk-müsəlman əhalisi arasında qəzəb doğurmuşdu (120,v.15).

General-mayor Talışinski rus-yapon müharibəsində Port-Arturun qəhrəmancasına müdafiəsinin iştirakçısı olmuşdu. Şaumyanın göstərişi ilə müsəlman diviziyası qərargahının Bakı vağzalında birbaşa həbs edilməsi xalqın qəzəbinə səbəb oldu. Bakıda və ətraf kəndlərdə əhalinin etiraz nümayişləri başlanmışdı (121,s.207).

Erməni-rus bolşevik təxribatları isə davam edirdi. Məqsəd «Müsavat» partiyasına, Müsəlman Milli Şurası-

na, bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyini düşünənlərə, dinc insanlara divan tutaraq özlərinin, yəni sovetin təkhakimiyyətliyini qurmaq və həmçinin, gələcəkdə Azərbaycanın torpaqları hesabına qurulacaq Erməni dövləti üçün şərait yaratmaq idi.

Şaumyanın azərbaycanlılara qarşı hazırladığı təxribat və onun ağır nəticələri

Bolşeviklərin silahlı çevrilişi həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu fikri sovet tarixçiləri də təsdiqləmişdilər. XX əsrin sovet tarixçilərindən S.E.Sef qeyd edirdi ki, «bolşeviklərə silahlı mübarizə aparmaq üçün yalnız bəhanə lazım idi» (122,s.138).

Həqiqətən də hadisələrin sonrakı gedişi St.Şaumyan və onun ermənilərdən ibarət ətrafı şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücum etmək üçün yalnız bəhanə lazım olduğunu sübut etmiş oldu.

Əgər General-mayor Talışnskinin həbsi birinci təxribat idisə, ikinci təxribat «Evelina» gəmisində Lənkərana getməyə hazırlaşan əsgərlərin tərkisilah edilməsi hadisəsi oldu. Belə ki, Martın 29-da məşhur kapitalist Ş.Əsədullayevin oğlu, zabit Ə.Əsədullayevin komandanlığı altında «Dikaya diviziya» hissələri Sovet hakimiyyəti orqanlarının icazəsi olmadan (əslində heç icazə də lazım deyildi – A.V.) Lənkərana yola düşmək üçün Bakı limanında «Evelina» paraxoduna mindilər (123,s.118) *.

Şəhərdə çoxsaylı erməni silahlı dəstələrinin olmasına göz yuman bolşeviklər, martın 29-da gəmi ilə Lənkərana qayıtmaq üçün toplaşan müsəlman zabit və əsgərlərini St.Şaumyanın tapşırığı ilə tərksilah etdilər. Bu təxribatın təşkilatçıları çalışırdılar ki, azərbaycanlıları cavab hərəkətləri ilə təxribata sövq etsin və onlara qarşı əsl müharibəyə başlamaq üçün bəhanə əldə etmiş olsunlar (124,s.102).

Erməni – rus bolşevik silahlı dəstələrinin «Evelina» gəmisinə hücum edərək türk-müsəlman əsgərlərini tərksilah etməsi əhaliyə bərk narahatlıq gətirdi. Onlar Bakı məscidlərindən birinin həyətinə yığılaraq Sovet tərəfindən «Evelina» gəmisindən müsadirə olunmuş silahların geri qaytarılmasını tələb edən qərar qəbul etdilər.

Arxiv sənədində göstərilir ki, müsavətçilər alınmış silahların qaytarılması haqqında inqilabi komitəyə ültumat verildilər və bu məqsədlə öz nümayəndə heyətlərini göndərdilər (125,s.v.8). Həmin gün Hərbi-İnqilab Komitəsində St.Şaumyanın, eləcə də «Müsavət» partiyası nümayəndəsi M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə keçirilmiş təcili müşavirədə alınmış silahların «Hümmət» təşkilatı vasitəsilə qaytarılması qərara alındı. Bolşeviklərin rəhbərlərindən biri olan Caparidze də bu tələbin yerinə yetirilməsinə söz verdi, lakin bu zaman küçədə atışma başlandı (126,v.107).

St.Şaumyanın qabaqcadan hazırladığı təxribat baş tutdu və bu, vətəndaş müharibəsinin (əslində «vətəndaş müharibəsi» ifadəsi bolşevik liderləri, sonradan covet tarixçiləri tərəfində ortaya atılmışdır. Onlar bununla mart

hadisəsi zamanı Bakıda türk-müsəlmanlara qarşı törət-dikləri kütləvi qırğınları ört-basdır etməkdən başqa bir şey deyildir – A.V.) başlanması üçün siqnal oldu (127,v.8).

Kimin birinci atəş açması əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas odur ki, 1918-ci il martın 30-da axşam saat 6-da Bakı əsas döyüş meydanına çevrilmişdi (128,v.107).

Bolşeviklər üçün yaxşı taktiki şərait yetişmişdi. Belə ki, hələ çarizm dövründən hərbi xidmət keçməyən azərbaycanlılar hərbi cəhətdən çox zəif idi (129,v.519).

Qıyılcımlar tədricən böyük bir yanğına çevrildi. Təxribatın əvvəlində özlərinin bitərəfliyini bildirən Erməni Milli Şurası və ona tabe olan bütün erməni silahlı qüvvələri, sonradan St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin tərəfinə keçdilər. Erməni-rus bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı mart qırğına başlama ərafəsində menşevik, eser, kadet və daşnaklar bütün qüvvələri ilə onlara kömək göstərdi, daha doğrusu, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetini müdafiə etdilər.

Bakı Soveti şəhərin bütün əhalisinə ünvanladığı müraciətində özlərinin bəd niyətlərini gizlətmək üçün yaldan beynəlmiləçilikdən dəm vuraraq, yüzlərlə fəhlə müsəlmanları silahlandırdıklarını bildirirdilər (130). Halbuki, Bakı Sovetinin hərbi-inqilabi komitəsinə rəhbərlik edən Korqanovun yaratdığı «inqilabi» orduya bir nəfər də olsun azərbaycanlı qəbul edilmirdi. Ermənilər isə yeni yaradılan orduya cəlb edilərək ciddi silahlandırılırdı. Bu faktı erməni müəlliflərinin özləri də etiraf etmişdi. Suren Şaumyan yazırdı: «Bakı Sovetinin ordusunun yalnız adı

sovetlərin siyahısındadır, əslində həmin ordu erməni Milli Şurasına tabe idi» (131,s.29).

Mart qırğınları ərəfəsində bolşeviklər tərəfindən yaradılan İnqilabi Müdafiə Komitəsinin tərkibinə «P.Caparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev (sol eser), St.Şaumyan daxil idilər. Eyni zamanda mart döyüşləri günlərində Bakıda bolşevik dəstəsinin rəisi N.Anançenko, komissarı isə S.Martikyan idi» (132,s.349).

Azərbaycan əhalisinə qarşı vuruşmada erməni milli hissələrindən istifadə etmək və sağ eserlərin və daşnakların arxasınca gedən rus və erməni fəhlələri Sovet hakimiyyəti tərəfindən mübarizəyə cəlb etmək üçün İnqilabi Müdafiə Komitəsi həmin partiyaların nümayəndələrini də dəvət etmişdilər (133,s.119).

Yeni yaradılan erməni-bolşevik Komitəsi aprelin 1-də səhər tezdən piyada qüvvələri, eləcə də top və təyyarələrdən istifadə etməklə bütün qüvvələri ilə hücumla keçmişdi (134,s.141).

Bakıda türk-müsəlmanlar erməni-rus bolşevik silahlı dəstələrinin aktiv fəaliyyətini gördüyündən, özünümüdafiə tədbirləri görməliydi və silaha əl atmağa məcbur idilər. Lakin türk-müsəlmanların hərbi təşkilatı və sursatı kifayət qədər deyildi, hətta, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Belə olan halda, təbidir ki, mübarizədə müsəlmanların qalib gəlməsi mümkün deyildi. Bunu yaxşı başa düşən St.Şaumyan, «Daşnaksütyun» və Erməni milli şurası Bakı şəhərində qabaqcadan planlaşdırılan və xüsusi hazırlıq görülmüş dəhşətli qırğınlarla, qarətlərə başladılar. Bütün faciələr türk-müsəlmanların yaşadığı məhəllələrdə baş verirdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində qeyd olunur ki, Erməni Milli Komitəsinin hərbi drujinası adlandırılan, Yeqişa Paxlavununin rəhbərlik etdiyi erməni silahlı dəstəsi müsəlmanların yaşadığı ərazilərə atəş açmağa başlamışdı. Demək olar ki, eyni bir vaxta Levon Saatsazbekovun erməni dəstəsi şəhərin «Şamaxinka» adlanan hissəsini atəşə tutdu. Martın 19-da səhər tezdən, hələ müsəlmanların oyanmadığı bir vaxta, erməni əsgərləri hücumə keçdilər. Ermənilərin birinci hücumu şəhərin «Kərpiçxana», «Məmmədli» və «Poxlu Dərə» adlandırılan hissəsinə istiqamətlənmişdi. Burada yaşayan əhalinin, demək olar ki, hamısı müsəlmanlar idi. Şəhərin bu rayonu və başqa müsəlman rayonları dənizdən «Ərdəhan» və «Janr» hərbi paraxodlarının toplarından atəşə tutulurdu, Ermənikənd tərəfdən isə, ermənilər toplardan atəş açırdılar (135,v.49). Həmin hadisələrin şahidlərindən biri, o vaxtlar «Nikolay Bünyatov» gəmisində komandir köməkçisi işləmiş Kazım Ələsgər oğlu Axundov FTK-ya verdiyi izahatında erməni hərbi hissələrinin Bakı şəhərinin «Məmmədli» və «Poxlu Dərə» deyilən yerdə türk-müsəlmanlara amansızcasına və qəddarcasına divan tutmalarından bəhs edirdi*.

1917-ci ildən bolşevik partiyasının üzvü olmuş Blyuminin xatirəsi «Bakıda fevral şevrilişi. 1917-ci il» adlanır. O, xatirəsində yazırdı ki, «18-ci ilin mart hadisələrində bizim silahlı qüvvələrimiz olmadığından daşnak dəstələrindən istifadə etdik. Lakin daşnak dəstələri öz alçaq işlərini həyata keçirdilər. Vətəndaş müharibəsi əvəzinə

milli qırğın törətdilər, 20.000-nə qədər müsəlmanı qətlə yetirdilər»* (136,v.18-19).

1918-ci ilin mart qırğınlarının ilk şahidi olan, bolşevik Blyumin ilk xatirəçidir ki, mart qırğınlarında 20 min müsəlmanın qətlə yetirilməsini göstərmişdi. O, «müsəlman əhalisinin bolşeviklərə quldur, soyğuncu kimi baxırdılarını» da qeyd etmişdir.

1918-ci ilin mart hadisələrində bolşevik drujinaçısı olmuş N.Əsriyants xatirəsində* yazırdı ki, «Şaumyan bizi xəbərdar etdi ki, Müsavatın qərargahına hücum etmək üçün signal olacaq, belə də oldu. Silahlı dəstələr qərargaha hücum etdi və ora ələ keçirildi»(137,v.45-48).

Sovet tarixçiləri 70 il sübut etməyə çalışmışdılar ki, guya müharibəni musavatçılar başlayıb, Bakı Sovetinin heç bir günahı yoxdur. Halbuki, hadisələrin iştirakçılarının xatirələrini oxuyarkən məsələnin tam əksini görürsən.

Rusların Xəzər dənizində olan hərbi donanması ermənilərin fitvasına uyaraq şəhərin müsəlmanların sıx yaşadığı məhəllələri top atəsinə tutdular. Bu atəş nəticəsində müsəlmanların əsas ibadət yeri sayılan «Təzə pir» məscidinin minarələri ağır zədə aldı. Mənbənin verdiyi məlumata görə rus matrosları müsəlmanlara qarşı çıxış etmək istəmirdilər. Ermənilər onları aldadaaraq, inandırmışdılar ki, müsəlmanlar rusları, ümumiyyətlə, bütün xristianların hamısını doğrayıblar. Lakin matroslara aydın olanda ki, müsəlmanlar ruslara nəinki toxunmayıblar, əksinə onları müdafiə ediblər və yedizdiriblər, yalnız bundan sonra toplardan atəşi dayadırdılar (138,v.49).

Bütün bunlara baxmayaraq, bu top atəşləri nəticəsində hər halda şəhərin tikililərinə və əhalisinə böyük ziyan dəymişdi.

Seyid Cəfər Pişəvəri «Bakıdakı ilk Sovet hökumətinin müqəddəratı» adlı məqaləsində yazırdı: «Mən daşnakların vəhşiliklərini, saysız-hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb karvan-saralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu çox faciəli və nifrətləndirici bir hərəkət olmuşdu. Heç bir əsas və ünvan olmadan yalnız kin və ədavət üzündən daşnakların törətdikləri cinayət hər bir insanın ruhunu sıxıb kədərləndirirdi» (139,s.68).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Bu üzdəndir ki, Cümhuriyyətin qurulduğu sırada müsəlləh rus ordusu qüvvələrinə dayanan bolşeviklər, Azərbaycanın baş kəndi Bakını zəbt etdilər, türk – müsəlman əhali üzərində qətləyə başladılar» (140,s.2).

«Əmələ və füqara hakimiyyəti naminə «Müsəvat» firqəsi ilə «Milli müsəlman şurasına» elanı – hər b edən «Bakı Soveti» erməni alayları ilə birləşərək 10000-ə qərib müsəlmanı qətl etdi. Qətl edilənlər miyanında əksəri əmələ və füqərə sinifindən olmaq üzrə minlərcə qadın, çocuq və silah daşımalarına imkan bulunmayan ixtiyar vardı» (141,s.228).

Erməni daşnakları bolşevik bayrağı altında, əlverişli mövqedən istifadə edərək, əvvəlcədən hazırladıqları plana uyğun olaraq, Bakı şəhərində 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-nə kimi, üç gün ərzində türk xalqına qarşı

qırğın törətdilər ki, bu da minlərlə insanın ölümü ilə nəticələndi (142,s.110). Azərbaycanın istiqlalı yolunda ilk qurbanlar burada verildi (143,s.270).

«Taşnaksutyun partisi ilə birlikdə gerekli hazırlıqları yapan Şaumyan Bakü petrolərini müdafaə üçün şəhərdə bulunan 25.000 kişilik özəl rus-erməni askerlərinə talimat verərək 17-21 Mart tarixləri arasında Azərbaycan Türklərinə qarşı katliam hərəkatını başlattı. Kadın, uşaq və ihtiyar demədən üç gün gecə davam edən bu katliam nəticəsində 14.000 kişi həyatını itirdi» (144,s.134).

Hadisələrin şahidlərindən biri – birinci müsəlman süvari atlı dəstəsinin komandiri Əli Əsədullayev öz izahatında «... ermənilərin «İsmailiyyə» binasını, «Kaspi» qəzeti redaksiyasının binasında saxlanılan Quranın 5 min nüsxəsini yandırdıqlarını, 8 qadının və uşaqların güllələndiklərini ...» və s. hadisələrdən bəhs etmişdir*.

«Ermənilərin biz bolşevik, sosialist bilmərik, müsəlman kəfərdir, deyərək hətta müsəlman sosialistlərini qətlə yetirmələri bir daha onu göstərir ki, onların əsas planı azərbaycanlıları daha çox qırmaq, qorxutmaq və öz doğma torpaqlarından qovmaq olmuşdur» (145,s.71).

Bolşevik N.N.Kolesnikova öz xatirələrində həmin dövrdə Bakıda baş verənləri belə şərh edərək yazırdı ki, «müsavətçilər sıxışdırılıb şəhərdən uzaqlaşdırılan kimi ayrı-ayrı silahlı daşnak dəstələri şəhərdə qırğına, evləri yandırmağa, talanlar törətməyə, heç bir şeydə günahı olmayan dinc vətəndaşları, başlıca olaraq azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Erməni silahlı dəstələrinin rəisi

Tatevos Əmirov bizimlə sıx əlaqə saxlayırdı» (146,s.312).

Tatevos Əmirov Bakıda, eləcə də Azərbaycanın başqa bölgələrində azərbaycanlıların amansızcasına qətlə yetirilməsinə, onların evlərinin qarət olunmasına, bilavasitə, rəhbərlik edənlərdən biri olmuşdur.

Levon Şaumyan öz xatirəsində Əmirov haqqında yazırdı: «O, həyatı boyu heç vaxt bolşevik olmayıb. O, anarxist idi. Onun sözlərinə görə Əmirov «müəyyən dərəcədə böyük köməklik (bolşeviklərə - A.V.) etmişdir». Levon Şaumyan bu köməkliyin olmasını T.Əmirovla Stepan arasında (St.Şaumyan nəzərdə tutulur – A.V.) yaxşı münasibətin olması ilə əlaqələndirmişdi. Sonra L.Şaumyan Stepanın sayəsində ondan hərbi məsələlərdə yaxşı istifadə olunduğunu (L.Şaumyan bu S.Lalayev və T.Əmirovun erməni silahlı dəstələri Şamaxıda dinc müsəlmanları amansızcasına qətlə yetirmələrindən bir cümlə belə yazmamışdı – A.V.) qeyd etmişdir (147,v.75-76).

1918-ci ilin mart hadisələrində bolşevik drujinacısı olmuş N.Əsriyantsın xatirəsində Şaumyanın göstərişi ilə Əmirovun başçılığı altında hərbi dəstələrin yaradıldığı və bu dəstənin müsavətçilərin qarargahına hücum edərək oranın ələ keçirilməsindən bəhs olunur (148,s.355). Tatevos Əmirovun qardaşı Arsen Əmiryan isə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə daxil idi.

Mart döyüşləri günlərində qətl və soyğunçuluqda ən çox azğınlıq edən daşnaklar olmuşdur, çünki bunu etməyə daşnakların daha çox imkanı var idi (149,s.340). Bu imkanı onlara, nəzarətləri altında olan və döyüş

təcrübəsinə malik erməni silahlı dəstələrin olması, eyni zamanda Bakıda erməni-bolşevik St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti vermişdir.

Həmid Sulatanov mart hadisələri başlayanda Şaumyanın otağında olduğunu və «Alyoşanın hərəkətin milli rəng almağa başladığını Şaumyana bildirdiyini və daşnaklar türkləri qırırlar» dediyini qeyd etmişdir. Sultano-
vun sözlərinə görə Şaumyan bundan sonra hərbi drujinaların güclənməsinə göstəriş vermişdi.

Erməni silahlı dəstələri Bakı şəhərində dinc insanları amansızcasına qətlə yetirir, onların evlərini qarət edir, yalnız bundan sonra drujinaların güclənməsinə göstəriş verilir. Bu göstərişin isə artıq heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki bu drujinalar olsa-olsa ancaq bolşevik qərargahını qorumağa gücü catardı. Digər tərəfdən, Şaumyanın özü bilərəkdən erməni silahlı dəstələrindən istifadə etdiyini və əks təqdirdə hakimiyyətlərini qoruyub saxlaya bilməyəcəklərini etiraf etmişdir. Ümumiyyətlə, bolşeviklərin hakimiyyətdə olduqları müddətdə, yəni 1917-ci ilin noyabrından 1918-ci ilin iyulun 31-dək əsas hərbi qüvvələri ermənilərdən ibarət olmuşdu. Bunu Şaumyanın özü, digər bolşevik xadimləri və sovet tarixçiləri dəfələrlə bildirmişdilər.

H.Sultanov «həm qərargahda, həm də İcrakomda yeganə türk olduğunu da» vurğulamışdı. Onun sözlərinə görə mart hadisələri zamanı «daşnaklar Məşədini (Məşə - di Əzizbəyov nəzərdə tutulur – A.V.) güllələməyə aparar-
kən onların (ermənilərin – A.V.) əlindən alınaraq İcrakoma gətirilmişdi» (150,v.10-11).

1918-ci ilin mart hadisələri zamanı bolşevik drujinaçılarının sırasında türk-müsəlmanlara qarşı döyüşən A.Baranov xatirəsində «... qalaya hücum edən döyüşçülərin rəhbəri Anastas İvanoviç Mikoyan olduğunu, onun ayağından yaralandığını, ... Çəmbərəkənd ətrafında daşnak hərbi hissələrinin bütün müsəlmanları qətlə yetirdiyini qeyd etmişdi» (151,v.75).

Bolşeviklər mart hadisələrində «qələbə» əldə etdikdən sonra imkanlı azərbaycanlıların evlərini əllərindən almış, onların var-dövlətlərini qarət etmişdilər. Sonradan onlar Bakıdan Həştərxana qaçmaq istəyərkən həmin qarət olunmuş qiymətli əşyaları da özləriylə aparmağa cəhd göstərmişdilər. Bu faktı 1917-1918-ci illərdəki inqilabi hadisələrdə bolşevik drujinaçısı kimi iştirak etmiş, 1917-ci ildən bolşeviklər partiyasının üzvü S.Ter-Qabrielyan 1958-ci il fevralın 25-də yazmış olduğu xatirəsində təsdiqləyir. O yazırdı: «Bakıda sovet hakimiyyəti üçün təhlükə yarandığından yoldaş Şaumyan dövlət bankı əmlakının paraxodla Həştərxan şəhərinə aparılması barədə əmr verdi» (152,s.298-322).

Baqdasarovun xatirəsində bolşeviklərin Bakıdan getməmişdən əvvəl Arakelyanın Alyoşanın yanına gəlməsindən və onların 86 milyon götürmələrindən (bu pulun böyük bir hissəsi 1918-ci ilin mart-iyul aylarında, bolşeviklər hakimiyyətdə olduğu dövrdə, Azərbaycanın qəzalarında Hamazaspın, Lalayevin, T.Əmirovun və b. başçılıq etdiyi erməni silahlı dəstələri tərəfindən törədilən kütləvi qırğınlar zamanı türk-müsəlmanlardan qarət olunmuşdur – A.V.) bəhs olunur (153).

Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətləri açıb göstərən sənədlərdə qeyd olunur ki, «... yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların mühafizəsi ilə hücum edirdilər. Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doqram-doqram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, baş götürüb qaçan valideynlərin atıb getdikləri südəmər körpələrin, demək olar ki, hamısını öldürüb, valideynlərin özlərini isə elə yaxaladıqları yerdə asıb-kəsirdilər. Müsəlmanları qırıb-çatmaqla yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar tək-cə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyidi tapılmışdır. Onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qarınlarını yırtmışdılar» (154,s.331).

Baqdasarov xatirəsində «daşnaklar əsir etdiyi müsəlmanları Azadlıq meydanının qarşısında olan Rekordun (teatr binası) yanında güllələnməsini» qeyd etmişdir. Baqdasarov yazırdı: «Daşnaklar gənc türkləri güllələyir və onları məhv edirdilər» (155).

1918-ci il iyulun 15-də müsəlmanlar üzərində zorakılıqı tədqiq etmək üçün komissiyanın təşkilinin vacibliyi haqqında Xarici İşlər Naziri M.H.Hacınskinin Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə hesabat yazısında deyilirdi: Artıq 4 aydır ki, Azərbaycanın ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik bayrağı altında məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları dinc müsəlman əha-

lisinin əmlakına və həyatına qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bütün ictimai fikiri tamamilə əks istiqamətə yönəldə bilmişdir.

Ümumdövlət mənafeyi və əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi elə bir təşkilatın yaradılması tələb edir ki, o: 1) Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın; 2) bu zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraiti müəyyənləşdirsin; 3) Cinayətkarları aşkar etsin və onların vurduqları zərərin ümumi həcmi müəyyənləşdirsin.

Bu təşkilat Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşmalıdır, bununla belə, bu komissiyanın işinin əsas Avropa dillərində (rus, fransız və alman dillərində, əlbəttə, türk dilində) elan edilməsi və geniş yayılması vacibdir (156,v.1).

1918-ci il «avqust ayının 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri F.X.Xoyski Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən, 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılır. 1918-ci il avqust tarixli Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən, tərkibində Komissiyanın sədri andlı iclasçı – Ələkbər bəy Xasməmmədov, üzvləri isə – Gəncə dairə məhkəməsinin üzvləri – İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Gəncə köçürmə idarəsindən Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V.Qubvillo və müəlim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar» (157,v.2).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiya xarici işlər nazirliyi yanında təşkil edilməsinə baxmayaraq, o, artıq həmin ilin sentyabrından faktiki olaraq Ədliyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Çünki bu işlə bilavasitə məşğul olanlar, əsasən hüquqşünaslar idi. Müxtəlif vaxtlarda isə yuxarıda göstərilən üzvlərdən başqa, komissiyaya Bakı dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Aleksandr Yevgenyeviç Kluqe, andlı iclasçı Məmmədخان Təkinski, Gəncə dairə məhkəməsinin xüsusi əməliyyat işləri müstəntiqi Mahyəddin bəy Şahmalıyev, Bakı quberniya dairə məhkəməsinin üzvi Hidayət bəy Sultanov, andlı iclasçılar Aley Aleksandroviç Litovski, Çeslav Boleslavoviç Klossovski, hüquqşünas Abbas Əlibəy Hacı-İrzayev, Bakı dairə məhkəməsinin üzvi B.Yusifbəyov müxtəlif vaxtlarda həmin komissiyaya üzv təyin edilmiş və ya üzvlükdən azad olunmuşlar.

Komissiya artıq 1918-ci ilin sentyabr – oktyabr aylarından geniş təhqiqat işlərinə başlayır. Bu komissiya, əsasən, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətləri tədqiq etməli idi. Qısa bir müddət ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası erməni quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahidindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil – sübut, fotosənəd toplanmışdı (158).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində mart hadisələrinin «şahidlərinin ifadəsinə əsasən, 1918-ci ilin martında, yalnız Bakıda daşnaklar bolşeviklər, menşeviklər

viklər və başqa partiyalarla birgə 15 mindən çox günahsız müsəlmanın qətlə yetirildiyi göstərilmişdi» (159,s.34-35).

Artıq öz məqsədlərinə nail olduqlarını görən Şaumyan «1918-ci il aprelin 1-də Müsəlman təşkilatlarına ultimatum vermişdi. Həmin ultimatumda: 1) Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin hakimiyyətini açıqca və danışıqsız olaraq tanımalı və onun bütün sərəncamlarına tamamilə tabe olmalı; 2) əksinqilabçı əsgəri hissə olan «Dikaya diviziya» (erməni – rus bolşeviklərinin fikrinə görə əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunan «Dikaya diviziya» - Tatar süvari polku əksinqilabçıdır, təkcə Bakı şəhərində minlərlə dinc insanı vəhşicəsinə qətlə yetirən erməni silahlı quldur dəstələri isə inqilabçıdır – müəl.) Bakı və onun rayonları ərazisində saxlanıla bilməz. Digər müsəlman milli əsgəri hissələri, habelə erməni əsgəri hissələri (erməni əsgəri hissələri nəinki şəhərdən çıxarıldı, əksinə onlar yenə də bolşeviklərin əsas hərbi qüvvəsi olaraq qalırdı – müəl.) ya şəhərdən çıxarılmalı, ya da tamamilə fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tabe edilməlidirlər. Əhalinin bütün silahı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin nəzarəti və uçotu altında olmalıdır; 3) Bakıdan Tiflisə qədər və Bakıdan Petrovska qədər dəmir yol xəttinin açılması üçün təcili tədbirlər görülməsi göstərilirdi» (160,v.15). Bu tələblərin yerinə yetirilməsi müddəti 1918-ci il aprelin 1-də, gündüz saat 3-ə təyin olunmuşdu.

Danışıqlar axşam saat 5-də başlamışdı. Sülh danışıqlarında inqilabı müdafiə komitəsindən Caparidze, Saak -

yan, Zevin, Fioletov və Dudin, «Müsavat» partiyasından Kazımzadə, «Rusiyada Müsəlmançılıq» partiyasından Tağıyev, şəhərin rəisi İlyuşkin, Zaqafqaziya Milli Komitəsinin üzvi A.M.Topçubaşov, Molla Hacı Mir Mir-möhsün və Hacı Hüseyn Tağıyev, Erməni Milli Şurasından L.Atabekyan və Ter-Mikaelyan, görkəmli müsəlman və erməni ictimai xadimləri, İranın konsulu və başqaları iştirak etmişdi (161,v.15).

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri tələbləri yerinə yetirməyə razı olduqlarını bildirmişdilər və cavab sənədinə imza atmışdılar. Lakin bu razılışmaya baxmayaraq, St.Şaumyanın fitvası ilə erməni-bolşevik silahlı dəstələri yenə də Bakı şəhərində kütləvi qırğınları, soyğunçuluğu davam etdirmişdilər.

Hümmətçilərin və N.Nərimanovun Mart qırğınına münasibəti

Hümmətçilər də uzun müddət öz məqalə və çıxışlarında, müraciətlərində mart hadisələrinin milli qırğın kimi səciyyələndirmişdilər. Hətta, bolşevik mövqeyindən çıxış edən Hümmət partiyası mart qırğınlarına laqeyd qala bilməmişdi. Partiyanın mətbuat orqanı olan «Hümmət» qəzeti mart hadisələri ilə bağlı öz səhifəsində məktub dərc etdirmişdi. Məktubda deyilirdi ki, əvvəl siyasi xarakter daşıyan mübarizə sonradan milli xarakter aldı. Biz bolşevik kimi qalaraq, eyni zamanda, imkan vermərik ki,

müsəlman yoxsullarının günahsız axan qanları nəticəsiz qalsın. Biz var qüvvəmizlə çalışacağıq ki, müsəlmanlara qarşı törədilən bütün bu nanəcibliyi aşkar edək (162).

Əslində hümmətçilərin həmin dövrdə elə bir imkanı və gücü yox idi ki, bolşeviklərə qarşı çıxıb bilsinlər. Bu dövrdə «Hümmət» partiyası bolşeviklərin təsiri altında idi. Lakin buna baxmayaraq, hümmətçilər dinc müsəlmanlara qarşı ermənilərin zorakılıqlarına dözməyərək, həmin qüvvələrə təsir etmək gücünə malik olmasalar da, hər halda öz etiraz səslərini qaldırmışdılar.

N.Nərimanov 1918-ci ildə baş vermiş hər bir hadisəyə olduqca həssas və obyektiv yanaşmış, bolşevik ideyalarına səmim qəlbdən bağlı olmasına baxmayaraq, bu ideyanı özünə bayraq edərək bilərəkdən və bilməyərəkdən səhv addım atanları açıq tənqid etməkdən çəkinməmişdir.

N.Nərimanov baş verə biləcək faciələrin qarşısını almaq üçün Bakıda, Şaumyanın başçılıq etdiyi Sovet hakimiyyətini silaha əl atmaqdan çəkindirməyə çalışmış, lakin mümkün olmamışdır.

O, baş verə biləcək böyük fəlakətin qarşısını almaq üçün çox çalışmışdı. Bunu həmin vaxt onun fəaliyyətində də görmək mümkündür.

Bakıda siyasi qarşıdurmanın gərginləşdiyi bir vaxtda Nərimanov toqquşmanın qarşısını almaq üçün öz mənzilində təcili yuxıncaq keçirmişdi (163,s.32).

N.Nərimanov 1919-cu ilin fevralında yazmış olduğu «Biz Qafqaza hansı şüarlarla gedirik» məqaləsində qeyd edirdi ki, general Talişinski həbs ediləndə Suxarsev mənə

dedi ki, nə üçün Siz, kommunist ola-ola əksinqilabçı generalın azad edilməsini tələb edirsiniz? Mən ona cavab verdim: Mən generalı azad etmək istəmirəm, mən fəlakətdən xilas olmaq istəyirəm (164,s.176).

N.Nərimanov bilirdi ki, əgər generalı azad etməsələr vətəndaş müharibəsi başlanacaq, onun isə fikirincə bu müharibənin hələ vaxtı çatmayıb.

Yenə həmin məqalədə N.Nərimanov yazırdı ki, «... birinci atışmaya beş saat qalmış bizim mənzildə bir neçə kəndli partiya nümayəndələri və Hümmət partiyasının fəal üzvlərilə birgə yığıncaq keçirmişdik. Həmin yığıncağa Şaumyan da dəvət olunmuşdur. Nərimanov həmin yığıncaqda Şaumyana xəbərdarlıq edir ki, mümkünsə siyasi müharibəni başlamasınlar, çünki o, milli xarakter alacaqdır. Sonra N.Nərimanov yazır ki, biz təklif etdik ki, dikiya diviziya»dan alınmış silahlar Hümmət partiyasının nəzarəti altına verilsin. Şaumyan da bununla razılaşıb, lakin axşam saat beşdə birinci atəş səsi gəlir. Fərqi yoxdur atəşi birinci kim başladı, əsas odur ki, müharibə başladı. Caparidze və Şaumyan siyasi müharibənin başlamasının günahını müsəlmanların üzərinə atmışdı.

Nərimanov yeni yaranmaqda olan Sovet hakimiyyətinin ilk acı zərbəsini məhz Bakıda, 1918-ci il mart qırğını zamanı almışdır. Belə ki, mart hadisələri zamanı Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Sovet hakimiyyətinin «müdafiəçiləri» olan erməni silahlı dəstələri az qala Nərimanovu və onun ailə üzvlərini qətlə yetirmişdilər. N.Nərimanov nəinki silahlı toqquşmanın qarşısını almaq imkanına ma-

lik idi, əksinə onun özü ölümlə üz-üzə qalmışdır.

N.Nərimanov yazırdı: Döyüşün ikinci günü yoldaşlardan biri xəbər verdi ki, müharibə milli qırğın xarakteri aldı (165,s.177).

Ermənilər müsəlmanları qruppa ilə əsir edib öz qərarqahlarına apararkən, yolda onları kütləvi güllələyirdilər. İş o yerə çatmışdır ki, hətta müsəlmanların bolşevik olması da onları xilas etmirdi.

Daşnak silahlı dəstələri N.Nərimanovun evinə də basqın edərək qardaşını həbs etmiş, özü isə qaçmaqla canını qurtarmışdı (166).

O, «Hümmət» qəzetinin səhifələrində məqalələr çap etdirmiş və dövrün ən mühüm siyasi hadisələrini, xüsusən 1918-ci il mart-sentyabr aylarında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti tərəfindən, bolşevik bayrağı altında, azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımını siyasətini kəskin tənqid etmişdir.

N.Nərimanov «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlı əsərində yazırdı: «Mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrilə bilər. Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni milli hərbi hissəsi yerləşirdi. Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşiləşmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş vermişdi. Nəticədə, daşnaklar, yəni «Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri» əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər. Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq

təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir (167,s.32-33).

Tarixi sənədlər sübut edir ki, ermənilərin Bakıda və onun ətrafında vəhşicəsinə törətdikləri kütləvi qırğınlar, bilavasitə azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdir. Daha doğrusu, onların bu əməlləri azərbaycanlıların fiziki cəhətdən mövcudluğuna qarşı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, onun mənəviyyatına qarşı yönəlmişdi.

Ermənilərin ictimai və mədəniyyət abidələrinə qarşı vandalizmi

Şəhərdə Bakı Sovetinin erməni-rus bolşevik qüvvələri azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınları zamanı ictimai və şəxsi binalara da çox böyük ziyan dəymişdir. Belə ki, «Açıq söz» və «Kaspi» qəzetlərinin redaksiyaları yandırılmış, Bakıda ən iri məscid bombalanmışdı (168,v.520).

FTK-ya verdiyi izahatda Ağa Hüseyn Tağıyev «İsmailiyyə» binasının ermənilər tərəfindən yandırılması - nı belə təsvir edirdi: ... martın 20-də mən qala qapısında və müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binası yanında ... olanda «Kaspi» qəzeti redaksiyası yaxınğındakı döngədə üç nəfər silahlı erməni ilə birlikdə Tatevos Əmirovun binaya girdiyini gördüm; bundan sonra tezliklə bina yanmağa başladı və o yandı»*.

Bakıda «İsmailiyyə» Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası, Şirvanşahlar Sarayı ansambılına daxil olan XIV əsrdə tikilmiş Keyqubad məscidi, oktyabr ayında Cənubi Azər -

baycandakı avşarların məskun olduğu Urmiya şəhərinin abidələrini rus əsgərləri ermənilərlə birlikdə yandırır külə döndərmişdilər (169,s.12). Bununla əlaqədar olaraq, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri içərisində çoxsaylı materiallar vardı. Belə sənədlərdən biri, 1918-ci il noyabrın 22-də Komissiya üzvləri Məmməd xan Təkinski ilə A.E.Kluqenin birgə tərtib etdikləri protokolun materiallarıdır. Həmin sənəddə göstərilir ki, bu ilin sentyabrında Azərbaycan – Türk ordusunun Bakı şəhərinə daxil olması ilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun tapşırığı əsasında, komissiyanın üzvü Mirzə Cavad Axundzadə fotoqraf Litvinovun köməyi ilə Bakıda görkəmli ictimai və müsəlmanların şəxsi binalarının şəklini çəkirmişdi. Çəkilən şəkillər aşağıdakılardır:

1. Nikolayevsk küçəsindəki «Kaspi» qəzetinin redaksiya binası dağıdılmışdı.

2.Müsəlman Xeriyə Cəmiyyətinin «İsmailiyyə» binasının şərq tərəfi dağıdılmışdı.

3. «Dağıstan» mehmanxanasının yerləşdiyi, Bazar küçəsindəki Xanlarovun evi dağıdılmışdır. Burada əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

4. Bazar küçəsindəki keçmiş «İsgəndəriyyə» mehmanxanasının binası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

5. Bazar və Qubernski küçələrinin tinindəki «İslamiyyə» mehmanxanası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

6. Top atəşi nəticəsində Təzəpir məscid binasının cənub tərəfi zədələnmişdir. Həmin binanın şərq hissəsi də o cür dağıdılmışdı.

7. Top atəşi nəticəsində Şah məscidi minarəsinin şərq tərəfi zədələnmişdi (170,v.174).

Həmin hadisələrdən bəhs edən başqa bir sənəddə göstərilir ki, bir dəstə daşnak əsgərləri və Şaumyanın adamları «Cəmiyyəti – xeyriyyə»nin (burada «İsmailiyyə» binası nəzərdə tutulur – müəl.) qarşısına gəlib o binayı-müqəddəsə, o möhtəşəm imarətə, o müəzzəm binaya xainanə bir surətdə od vurdular, onu yandırdılar (171,s.135).

Şəhərdə vəziyyətin gərginləşdiyi bir vaxtda Bakı menşeviklərinin lideri Ayolla, eserlərin başçısı S.Saakyan panislamizmə qarşı vuruşacaqlarını bildirmişdilər. Hətta, bolşeviklərə dərin nifrət bəsləyən kadetlər belə, «rus işi» uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri müdafiə edəcəklərinə söz vermişdilər.

Şəhərin bütün qeyri – türk hissəsi mart qırğını başlanan kimi sinfi fərq qoymadan xristianlıq zəminində müsəlman-türk əhalisinə qarşı birləşmişdi. Erməni ordusunun hissələri, özlərini bolşevik, menşevik adlandıranların hamısı bu işdə iştirak edirdilər. Qəribə burasıdır ki, Bakıdakı erməni qoşunları üzərinə tutduqları bolşevik maskasının rəngi hələ qurumamış öz zərbələrini birinci növbədə müsəlman zəhmətkeş və fəhləsinin üzərinə saldılar. Paytaxtımızın küçələri fəhlə meyitləri ilə dolu idi (172).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi izahatda Bakı sakini Mirzə Əhməd Hüseynzadə həmin dəhşətli günləri belə yada salırdı: Bu ilin mart ayının ortalarında mən Vaçiyansı bir qrup silahlı erməni ilə, sülh bağlanan günü, evlərə girərək müsəlmanları əsir adı altında aparaq yolda onların hamısını öldürdüyünün şahidi olmuşam. Nikolay küçəsindəki Təbriz mehmanxanasında 88 nəfər iran taciri var idi, onların hamısını Vaçiyans küçəyə çuxarıb, səkkiz nəfərdən başqa, 80 nəfər taciri öldürdü. Baş vermiş həmin hadisə haqqında İran konsulu da bilir* (173,v.5).

1918 – 1920-ci illərdə Erməni dövlətinin Baş naziri olmuş Kaçaznuni yazırdı ki, bizim köməyimizlə Bakıda bolşeviklər «Müsavat»ı darmadağın etdilər (1918-ci ilin martında), biz isə bolşeviklərin və rus elementlərinin köməyi ilə Bakını türk – tatar hücumundan qoruya bildik (174,c.21).

Ermənilərin dinc müsəlmanları qətlə yetirmələri, yalnız 36-cı Türkiстан polkunun tələbindən və dənizçilərin hədələrindən sonra dayandırılmışdı. Dənizçilər tələb etmişdilər ki, əgər ermənilər müsəlmanları öldürməkdən əl çəkməsələr, onda ermənililərin yaşadığı hissələrə toplardan atəş açacaqlar. «Ərdəhan» və «Krasnovodsk» hərbi gəmiləri şəhərin şərq hissəsində yerləşən li-manına yaxınlaşdı* (175,v.49). Yalnız bundan sonra ermənilər məcbur olub atəşi və qırğınları dayadırmışdılar.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti isə qırğını dayandırmaq üçün elə bir ciddi cəhd göstərməmişdi. Svy-ataçovski yazır ki, əksinə, bu qırğınlardan razı qalan və «döyüşün nəticələri bizim üçün əladır» - deyən Şaumyan

aprelin 13-də «qələbəni» Xalq Komissarları Sovetinə sevinclə məlumat vermişdi (176,s.124).

St.Şaumyanın 1918-ci il aprelin 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi məktubunda qeyd edilirdi ki, martın 30-31-də və aprelin 1-də Bakı şəhərində baş vermiş vuruşmada bizim tərəfdən sovet qırmızı qvardiyası, təşkil etdiyimiz beynəlmiləl qırmızı ordu, qırmızı donanma və erməni milli hissələri vuruşurdular (177,s.333). Daha sonra o, yazırdı: həm yerli Sovetin, həm də buraya gəlmiş Qafqaz ordusunun qüvvələrini, hərbi – inqilab komitənin səylərini birləşdirərək 6000 nəfər yaxşı silahlı qüvvə təşkil edə bildik. «Daşnaksütyun»un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi, onlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi. Biz bilərəkdən buna yol verirdik. Müsəlman yoxsulları böyük zərər görmüşlər (178,s.334).

St.Şaumyanın özü günahsız azərbaycanlıların öldürülməsini etiraf etsə də, yenə də qırğına sinfi don geydirməyə çalışaraq, öz qanlı əməllərinə haqq qazandırmışdı. 1918-ci ilin may ayında St.Şaumyan yazırdı: «Düzdür, Bakıda yoxsul müsəlmanlardan ölənlər vardı, lakin onlar bəy və xanlar tərəfindən aldatma yolu ilə Sovet hakimiyyətinə, fəhlələrə qarşı qaldırılmış qara kütlələr idilər» (179,s.191).

St.Şaumyan Bakıda erməni-rus bolşevik, menşevik, eser və kadet silahlı dəstələri tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilən 15 mindən çox azərbaycanlıны qara kütlə adlan -

dırır və bununla da özlərinin cinayətkar əməllərini ört – basdır etmək istəyirdi. Lakin cinayəti gizlətmək mümkün deyildi, çünki minlərlə dinc insanın qanı tökülmüşdü və şahidlər vardı. Sovet tarixçiləri 70 il sübut etməyə çalışırdılar ki, guya müharibəni müsavətçilər başlayıb, bolşeviklərin, onların rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin heç bir günahı yoxdur. Halbuki, hadisələrin iştirakçılarının xatirələrini oxuyarkən məsələnin tam əksini görürsən. Düzdür, bütün iştirakçıların xatirələrində reallıq olduğu kimi verilmir. Lakin fakt-faktlığında qalır ki, həqiqəti gizlədə bilməyən bir çox bolşevik nümayəndələri onu olduğu kimi yazmışdılar.

Stepan Şaumyanın oğlu Suren Şaumyan, hər halda dolayısı ilə etiraf edərək yazırdı: «Hamı bir səslə deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və bu qırğını ermənilər törətmişdir» (180,s.18).

1918-ci il aprelin 28-də bolşevik Ter-Qabrielyanın Həştərxandan Şaumyana yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, «hazırda Bakıdan kütləvi surətdə gələn rusların sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər hansı birindən Bakıda Sovet mübarizəsi haqqında soruşduqda, hamısı bir səslə deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və qırğın ermənilər tərəfindən törədilib» (181,c.94-95).

Erməni Milli Şurasının orqanı olan və Bakıda çap edimiş «Naşa vremya» (rus dilində) qəzeti yazırdı ki, heç kim inkar edə bilməz ki, Bakı şəhərində müsəlman əhəlisinə qarşı, ayrı – ayrı erməni qrupları, yaxud erməni olmayanlar, vəhşiliklər edilmişdi (182).

1918-ci ilin martında Bakıda türk-müsəlmanların kütləvi surətdə qırğınlara, zorakılıqlara və talanlara məruz qalması ermənilərin cinayətkar əməllərindən biridir. Məhz bu qanlı cinayətdən sonra bolşeviklərin Bakıda məğlubiyyətinin əsası qoyulmuşdu. Bakı Sovetinə inanmayan azərbaycanlılar mart hadisəsindən sonra ondan tamamilə üz döndərmişdi (183,c.53).

Cənubi Qafqaz seymində Azərbaycan fraksiyasının ermənilərin cinayətkar əməllərinə qarşı mübarizəsi

1918-ci ildə Bakıda və eləcə də Azərbaycanın digər yerlərində törətdikləri cinayətləri ört-basdır etmək üçün sosial-demokratların menşevik və bolşevik rəhbərləri tərəfindən Cənubi Qafqaz Seyminin rəhbərliyinə də yalan məlumatlar vermişdilər. Onlar Cənubi Qafqaz Seyminin elə bir siyasi və hərbi gücə malik olmadığını yaxşı bilirdilər.

Azərbaycanlılara qarşı qırğınlarda, bilavasitə günahkar olan erməni və gürcü inqilabçıları, öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün, varlığını heç vaxt tanımadıqları və birdən-birə güya tanıdıqları, siyasi və hərbi gücə malik olmayan Seymə yalan məlumatlar verməkdən belə çəkinməmişdilər. Bunu həmin dövrdə nəşr olunan qəzetlərin səhifələrindən də görürük. Bu qəzetlərin, demək olar ki, hamısı erməni və gürcülərin mövqeyindən çıxış edərək, baş vermiş hadisələrin əsl mahiyyətini gizlədərək, ancaq

azərbaycanlıları günahlandırır və ya öz əməllərinə inqilabi don geydirirdilər.

1918-ci il martın 26-da Bakıdan Ter-Qazaryanın Seymin rəhbərlərindən Jordaniyanın, Çxeidzenin, Gegeçqorinin, Ramişvilinin ünvanına göndərdiyi radioteleqramda sosialist və demokratik inqilabi partiyaların Bakı rayonlarının müdafiəsi üçün Bakı Soveti ilə birləşməsindən yazsa da, erməni – rus bolşevik hərbi qüvvələrinin Bakıda və onun ətraf kəndlərində dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir cümlə belə qeyd etməmişdir (184).

Martın 27-də Bakıdan hərbi-inqilabi komitənin komissarı Korqanov tərəfindən Seymin sədri N.S.Çxeidzeinin adına göndərdiyi teleqramda 15 mindən çox dinc azərbaycanlının qətlə yetirmələrini gizlətmək üçün milli qırğını və təndaş müharibəsi çərçivəsindən çıxmayan hərəkət kimi dəyərləndirmişdi. Hətta, Bakı sosial-demokratların menşevik təşkilatı da, Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərləri ilə ittifaqa girərək, onlar tərəfindən törədilən qanlı cinayətlərdə iştirak etmələrinə haqq qazandırmışdı. Bakıda sosial-demokratların menşevik Komitəsinin sədri Qriqori Ayollonanın Seymin sədri Çxeidzenin ünvanına göndərdiyi teleqramında bunun bir daha şahidi oluruq (185).

1918-ci il aprelin ikisində Cənubi Qafqaz Seyminin yığıncağında Bakıda çevriliş haqqındakı məsələ müzakirə olunsa da, buradakı erməni və gürcü nümayəndələri həmin qırğının əsl mahiyyətini gizlətməyə çalışmışdılar. Belə ki, yığıncaqda çıxış edən gürcü menşeviki, Seymin

daxili işlər naziri İsidora Ramişvili bildirmişdi ki, bolşeviklərin Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmələrini bütün Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Tiflis üzərinə hücumun genişləndirməsinin başlanğıcı hesab etmək olar. Lakin o, Bakıda Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin erməni silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir kəlmə də danışmamışdı. Yığıncaqda yalnız azərbaycanlı nümayəndələrinin məsələni kəskin qoymaları Cənubi Qafqaz Seyminin bolşeviklərə qarşı ciddi addımlar atmasına səbəb olmuşdu. Burada sosialist müsəlman blokunun nümayəndəsi A.Səfikürdski də, bolşevik-erməni silahlı qüvvələrinin qanlı əməllərinə son qoymaq üçün, Cənubi Qafqaz Seymindən ciddi tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. O, öz çıxışında bildirmişdi: Əgər Zaqafqaziya hökuməti mövcuddursa, onda biz tələb edirik ki, bu tədbirlər qəbul olunsun (186,c.145).

A.Səfikürdski Zaqafqaziya Seyminin yığıncağında bolşeviklərə qarşı mübarizəyə çağırmışdı (187,c.55). Səfikürdski bolşeviklərlə mübarizə aparın və gələcəkdə də bu mübarizəni davam etdirən müsəlman bloku adından hökuməti xəbərdar etmişdi ki, əgər Seym qətiyyətli ölçü götürməsə, onda biz özümüz onları darmadağın edəcəyik (188,c.23).

Müsəlman sosialist blokunun sədri Z.Q.Məmmədbəyov Bakıda azərbaycanlılara qarşı qanunsuzluqların aradan qaldırılması və vəhşiliklərin qarşısının alınması üçün təcili tədbirlərin görülməsini, M.Ə.Rəsulzadə isə Azərbaycana yardım edilmədiyi təqdirdə Seymi boykotla qorxudmuşdu.

Seymin iclasında «Musavat» partiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə kəskin çıxış edərək, müsəlman sosialist blokunun nümayəndəsinin tələblərini haqlı sayaraq təcili tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. Seymin üzvü Cəfərovun Zaqafqaziya hökuməti nə kimi tədbirlər görür və görmək fikirindədir sorğusuna cavab olaraq, Ramişvili ikinci dəfə çıxış edərək bildirmişdi ki, bir çox səbəbdən biz görəcəyimiz işləri açıq elan etmirik (189,c.145-146).

Seymin hesabat yazısında göstərilirdi ki, «Bakı şəhərində bolşeviklərin müsəlmanlara qarşı silahlı çıxışından sonra dinc müsəlman əhalisinə qarşı misli görünməmiş cinayətlər törədilmişdir. Zaqafqaziya Seymi bolşevik çıxışlarını ləğv etmək üçün Zaqafqaziya hökumətinə lazımı göstərişlər verməyi qərara almışdı» (190,c.146).

Cənubi Qafqaz Seymi Bakı Sovetinə qarşı 100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayırmışdı. 1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcməddin Qotsinskinin qüvvələri hücumə keçmişdi (191,c.55).

Lakin bütün bunlar azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən qırğınların qarşısının alınmasında yetərli olmamışdı.

Beləliklə, çoxsaylı arxiv sənədləri və elmi-tədqiqat əsərləri sübut edir ki, erməniləri silahlandırın, onları dinc müsəlmanların üzərinə göndərən St.Şaumyan olmuşdur.

Məhz bunun nəticəsi olaraq, 1918-ci ilin martında Şaum -
yanın tapşırıqlarını həyata keçirən erməni silahlı dəstələri
Bakıda 12 mindən çox türk-müsəlmanı qətlə yetirmiş, on-
lara məxsus əmlaklar qarət olunmuş və ictimai binalar
yandırılmışdı.

Nəticə

Əvvəlcə Rusiya imperiyasının, sonra isə Sovet Rusiyasının yaxından himayəsinə arxalanan ermənilər iki yüz il (XIX – XX yüzilliklər) ərzində Türkiyə ərazisində və sonra isə Cənubi Qafqazda – Azərbaycan ərazisində türklərə qarşı, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqlara qarşı da, çox böyük qətliaimanlar, qarət və dağıntılar törətmişdilər.

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, birinci dünya müharibəsində əsas cəbhə xətlərindən biri olan, Qafqaz cəbhəsinin Batumdan Urmiyaya qədər uzanması və bu cəbhə xəttinin Rusiyaya aid olan hissəsində türk ordusuna qarşı duran rus qoşunlarının içərisində ermənilərin olması təşkil etməsi, həmin cəbhə xəttində yaşayan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin dəhşətli qırğınları və qətliaamlarının baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin mart-iyul aylarında Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən qırğınların əsas təşkilatçısı St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və onun ermənilərdən ibarət hərbi hissələri olmuşdur.

Beləliklə, 1918-ci ilin müxtəlif aylarında baş verən siyasi hadisələri araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut etmişdir ki, ermənilərin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımını siyasəti məqsədli şəkildə olmuşdur.

Bəhs olunan mövzunun əsas hissəsində problemlə bağlı faktiki materiallardan istifadə edilərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Rusiya imperiyasında 1917-ci il fevral burjuva inqilabından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanada siyasi hadisələrin inkişaf etməsi gedişində müxtəlif yönümlü təşkilatların yaranmasının şahidi oluruq. Bu təşkilatlarla yanaşı, Rusiyada yaranan Müvəqqəti hökumət də Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi yaratmışdı. İstər Rusiya hökuməti, istərsə də Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi Qafqazda Türkiyə ilə müharibəni dayandırmaq marağında deyildi. Əlbəttə, müharibəyə bu cür yanaşma erməniləri də təmin etmişdir. Ona görə də onlar Müvəqqəti hökuməti bütün qüvvələri ilə müdafiə etməyə başlamışdılar. Hətta, ermənilər milli məsələnin qabardılmasını müvəqqəti olaraq dayandırmağı qərara almışdır.

2. Bu dövrdə ermənilər Erməni dövləti yaratmaq planlarının reallaşdırılması üçün şəraitin yetişdiyini hiss edib, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda həm ərazicə, həm də əhalisinin sayına görə üstün olan Azərbaycana qarşı yönəlmişdilər. Çünki onların Türkiyə ərazisində Erməni dövlətini yaratmaq planları türklər tərəfindən puça çıxarıldıqdan sonra bütün diqqətlərini Azərbaycan torpaqlarına yönəlmişdilər.

Ermənilər Cənubi Qafqazda öz planlarını həyata keçirmək üçün həm Rusiyada fevral burjuva inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökuməti və oktyabr çev-

rilişindən sonra yaranan Sovet Rusiyasını, həmçinin Bakıda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və tərkibinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetini özünə dayaq hesab etmişdir.

Erməni daşnakları həmin qüvvələrə arxalanaraq Azərbaycanın Qars, Qarabağ, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Lənkəran və başqa yaşayış məskənlərində azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmiş, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, tarixi abidələri məhv etmişdilər.

Ermənilər öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan və özlərinin rəhbərlik etdikləri müxtəlif adda qəzet səhifələrində («İzvestiya», «Naşa vremya» və s.) özlərinə haqq qazandıрмаğa çalışmışdılar. Lakin həmin dövrdə nəşr olunan başqa qəzetlərdə («Açıq söz», «Hümmət» – azərbaycan dilində, «Azərbaycan» həm azərbaycan, həm də rus dilində çap olunurdu, «Kaspi» rus dilində nəşr olunurdu - müəl.), eləcə də həmin hadisələri öz gözləri ilə görən şahidlərin ifadələrində və Cənubi Qafqazda özünü hökumət elan edən, amma real siyasi və hərbi gücə malik olmayan Cənubi Qafqaz Komissarlığının, sonra Cənubi Qafqaz Seyminin yığıncaqlarının protokollarında (burada erməni və gürcü nümayəndələrinin müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndələri məsələni kəskin qoyması nəticəsində) ermənilərin dinc azərbaycanlılara qarşı törətmiş olduqları cinayətləri təsdiqlənmişdi. Bu baxımdan, o dövrün tarixi sənədləri soyqırımı faktlarının aşkarlanma -

sında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Xüsusən, bu sahədə 1918-ci il avqustunda Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratmış olduğu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (bu komissiyanın hazırladığı materiallardan əsər yazılan zaman geniş istifadə edilmişdir) fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır.

Komissiyanın topladığı sənədlər təsdiq etmişdi ki, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı qabaqcadan hazırlanmış soyqırımı siyasətini həyata keçirmişlər. Bu soyqırımı həyata keçirməkdə əsas məqsədləri gələcəkdə Erməni dövləti yaratmaq üçün geniş torpaqlar ələ keçirmək və həmin torpaqlarda yaşayan Azərbaycan türklərini qırmaq, qıra bilmədiklərini isə doğma torpaqlarından qovmaq olmuşdur.

3. 1917 – 1918-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərən müxtəlif yönümlü siyasi təşkilatların hakimiyyət uğrunda apardıqları ölüm-dirim mübarizəsi, eləcə də erməni təşkilatlarının Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə Erməni dövləti yaratmaq planları azərbaycanlıların çox böyük faciələrlə üzləşməsinə gətirib çıxartmışdır.

Bakıda mart qırğınından sonra siyasi və hərbi üstünlüyü ələ alan ermənilər azərbaycanlıları siyasi, xüsusən hərbi cəhəddən təşkilatlanmasının qarşısını almağa səy göstərmişdilər. Bakıda fəaliyyət göstərən Bakı Sovetinin, fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin tərkibində, ən əsası isə rəhbərliyində, demək olar ki, Azərbaycanın ziyalı təbəqəsindən (bir-iki nəfəri çıxmaq şərti ilə, onlar da bolşeviklərin mövqeyini müdafiə edirdilər) nümayəndə yox idi. Digər tərəfdən, Korqanovun başçılıq etdiyi qır -

mızı ordunun tərkibində də, demək olar ki, türk-müsəlman əhalisindən yox idi.

Tarixin müəyyən vaxtlarında xalqımıza qarşı dəhşətli qırğınlar törədən, onları doğma torpaqlarından didərgin salan, mədəniyyətini məhv edən ermənilər, öz məkrli siyasətlərindən bu gün də əl çəkməmişlər.

Hazırda Rusiyanın yaxından köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməsi, bir milyon qaçqının acınacaqlı vəziyyətdə yaşamaları və bütün bu hadisələrə ABŞ və Qərb dövlətlərinin göz yummaları, yaxud xristian təəssübkeşliyi ilə erməni mövqeyinin müdafiə etmələri, eləcə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinin (822, 853, 874, 884) ermənilər tərəfindən yerinə yetirilməməsi, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi, bir daha onu göstərir ki, dünyada xristian həmrəyliyi hələ də qalmaqdadır və Cənubi Qafqazda xristian Erməni dövləti haqsız olaraq müdafiə olunmaqdadır. Azərbaycan xalqı bu tarixi dərslərdən nəticə çıxartmalı, dostunu-düşməni tanımalı və parçalanmış torpağının müdafiəsini gücləndirməli, şərait yetişən kimi işğal olunmuş ərazilərini azad etməlidir.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatlar

1. Эзов Г. Сношения Петра Великого Армянским народом. Санкт – Петербург: Типография императорской Академии наук, 1898, 511 с.
2. Mahmudov Y.M. Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dörd cilddə, birinci cild.Bakı,2009, 512s.
3. Cavadov Q.C. XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair – // Elturan. 1994, № 1-2, s. 26-30.
4. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: ЭЛМ, 1990, 160 с.
5. Маккарти Дж.,Маккарти К.Тюрки и Армяне. Баку: Азернешр, 1996, 158с.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti.Bakı:Qartal,1998,199 s.
7. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1993, 163 s.
8. Yenə orada.
9. Yenə orada.
10. Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.
11. Yenə orada.
12. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.

13. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nıcat, 1992, 246 s.
14. Çəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. Bakı: Gənclik, 1994, 71 s.
15. Rəsulzadə M.Я. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 113 s.
16. Yənə orada.
17. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı:Azərnəşr,1992, 276 s.
18. Yənə orada.
19. Бельский С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроники событий). Баку: АЗГИЗ «а»,1927, 253 с.
20. Шаумян С.С. Бакинская коммуна. Баку: Красный Восток, 1927, 118 с.
21. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая. 1917-1918 гг. Баку: Красный Восток, 1927, 221 с.
22. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тбилиси: Зак Книга, 1932, 162с.
23. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.
24. Ратгаузер Я. Эюстярилян ясяри.
25. İbrahimov Z. Sosialist inqilabi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azərnəşr, 1957, 585 s.

26. Бабаев А. Создание основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджана (1917 – 1918 гг.). Баку: Азернешр, 1973, 223 с.

27. Галустян А. Из истории борьбы трудящихся Гянджинской (Елизаветпольской) губернии Азербайджана за Советскую власть. Баку: Азернешр, 1963, 62 с.

28. Колесникова Н.Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917 г. – июль 1918 г. Воспоминания. Баку: Азернешр, 1958, 119 с.

29. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд – во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с.

30. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917 – 1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 173 с.

31. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997, 184 s.

32. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərnəşr, 1993, 361 s.

33. Həsənov C. 1918-ci ilin mart: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk – müsəlman soyqırımı? «Azadlıq» qəz., Bakı, 1994, 31 mart, № 31.

34. Məhərrəmov N. Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 95 s.

35. Saleh bəy. Dünyanın taleyi. Bakı: Elm, 1998, 412 s.

36. Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyyə məktəbi. Bakı: Hərbiyyə nəşriyyatı, 2000, 176 s.

37. Балаев А. Азербайджанское национально – демократическое движение 1917 – 1920 гг. Баку: Элм, 1990, 95 с.

38. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918 – 1920 гг.): Дисс. ... канд.ист.наук. Баку, 1996, 193 с.

39. Садыгов М. Ответ тебе даст история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах – XX век. Баку: Мутарджим, 1995, 382 с.

40. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917 – 1918-ci illər. Z.İ.İbrahimovun və M.S.İsgəndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Azər nəşr, 1960, 676 s.

41. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 630 с.

42. Svyataxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905 – 1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989, № 11, s. 117-134.

43. Yenə orada.

44. Yenə orada.

45. Казем–заде Фируз. Борьба за Закавказье (1917-1921). /Перевод Л. А. Умаевой/. АМЕА А.А.Бакыханов адына Тарих Институтунун архиви. Ф. 1, сий. 1, инв. 4292.

46. Tarixi sənədlər. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1989, № 2, s. 122 – 143.

47. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nazirliyi. ARDA – f. 100, siy. 2, iş 791, v.106 – 107.

48. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95, v. 2; f. 100, siy.2, iş 791, v.106-107.
49. ARPIİSSA, f. 268, siy. 23, iş 104, v.10-11; iş 151, 265; f. 276, siy. 9, iş 1, v. 15; siy. 2, iş 20, v. 18-19, 45-48, 75-76; iş 16, v. 15; iş 155, v. 15; f. 277, siy. 2, iş 13, v. 5, 44-47; iş 14, v.1, 8, 49-52; siy. 8, iş 536, v. 174; f. 1, siy. 85, iş 462, v. 519, 520.
50. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп»., № 71, 1918).
51. Газ. «Азербайджан», разные годы.
52. Açıq söz qəz., 14 may – 14 iyun, № 462, 472, 497, 1917,
53. Hümmət, qəz., 31 mart, №37, 3 aprel 1918,
54. Газ. Каспий, 1917-1918 г.
55. Газ. Наша время, Баку, 1917-1918 г.
56. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1918, 428 с. Без издательство.
57. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Xalq qəzeti» qəz., Bakı, 1998, 27 mart, №80.
58. Yenə orada.
59. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
60. Çəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. Bakı: Gənclik, 1994, 71 s.
61. Yenə orada.
62. Yenə orada.

63. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azərneşr, 1957, 585 s.
64. Yenə orada.
65. Газ. «Каспий», № 80, 1917.
66. Çəmənzəminli Y. Müstəqillimizi istəyiriksə ... .
67. Yenə orada.
68. Yenə orada.
69. Агамалиева Н. и Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг. Баку: Сабах, 1994, 112 с.
70. Газ. «Азербайджан», № 164, 1919.
71. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş Konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı: Şərq-Qərb, 1994, 38 s.
72. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тбилиси: ЗакКнига, 1932, 162 с.
73. Казем – заде Фируз. Борьба за Закавказье (1917-1921). /Перевод Л. А. Умаевой/. АМЕА А.А. Бакиханов adına Tarix İnstitutunun архиви. Ф. 1, сий. 1, инв. 4292., v. 65.
74. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 630 с.
75. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900 – 1917. Баку: Елм, 1997, 335 с.
76. Бабаев А. Создание основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджана (1917-1918 г.г.). Баку: Азернешр, 1973, 223 с. С. 27.

77. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы)... .

78. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 173 с.

79. Казем-заде Фируз. Указ. соч., v. 103.

80. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1973, 598 s.

81. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку: ЭЛМ, 1990, 95 с.

82. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.

83. Həsənov С. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərnəşr, 1993, 361 s.

84. Байкара Н. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.

85. Yenə orada.

86. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c.

87. ARPIİSSA, f.268, siy.23, iş 151.

* Во время известных в Баку «Мартовских событий» 1918 г. У нас дома располагался штаб боевой дружины Бакинского Комитета партии. С.Г.Шаумян поручил мне взять у А.Джапаридзе два гурзовик и с группой товарищей отправиться к эшалонам, стоящих между пассажирским и Балаханским вокзалами, и получить у прапорщика К.Батманова военное сна-

ряжение, прибывшее с фронта. Очень скоро я нашел К.Батманова и мы перевезли на нашу квартиру (Молоканская 3) два пулемета системы «Кольт» со своими лентами, несколько десятков винтовок разных систем, десятки тысяч патронов, ручные гранаты и др. военное снаряжение и имущество ... Начальник боевой дружины Костя Батманов учил молодежь разбирать и собирать винтовки, пулеметы.

88.Açıq söz qəz., 14 may-14 iyun, № 497, 1917.

89.Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.

90.Çəmənzəminli Y.V. Göstərilən əsəri.

91.Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c.

92. Svyatoçovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989, № 11, s. 117 – 134.

93.Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.

94. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроники событий). Баку: АЗГИЗ «а»,1927, 253 с.

95.Газ. «Каспий»,№ 273, 1917.

96.Yenə orada.

97.Беленький С. и Манвелов А. Указ. соч.

98.Svyataçovski T. Göstərilən əsəri.

99. Шаумян С.Г. Статьи и речи. Баку: Красный Восток, 1929, 305 с.

100.Svyataxovski T. Göstərilən əsəri.

101.Yenə orada.

102. Erməni könüllüləri, Tiflis, 1916.

103. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azərneşr, 1957, 585 s.

104. Н. Нариманов. Избранные произведения. Том 2. 1918-1921. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1989, 768 с.

105. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c.

106. Колесникова Н.Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917 г. – июль 1918 г. Воспоминания. Баку: Азернешр, 1958, 119 с.

107. Шаумян С.Г. Статьи и речи... .

108. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, Москва: Госполитиздат, 1958, 411 с.

109. Məmmədzadə M.V. Milli Azərbaycan hərəkəti.

110. Baykara H. Göstərilən əsəri.

111. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Из общественно-политической истории Азербайджана начала XX столетия. Баку: Азернешр, 1998, 78 с.

112. Иорг Баберовски. Враг есть везде. Стализм на Кавказе. Москва, РОССПЭН, 2010, 855 с.

113. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Указ. соч.

114. Магеррамов Н. Междупартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917 – сентябрь 1918 гг.): Дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1991, 192 с.

115. Мамедова Л. Деятельность Армянских поли-

тических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.):
Дисс. ... канд.ист.наук. Баку, 1996, 193 с.

116.Saleh bəy. Dünyanın taleyi. Bakı: Elm, 1998, 412 s.

117.Шаумян С.Г. В 2-х т. Т. 2.

118.Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая. 1917-1918 гг. Баку: Красный Вос-ток, 1927, 221 с.

* İvanov Peterburq universitetini bitirdikdən sonra 1916-ci ildə Bakıdakı «neftqaz» zavoduna təyinat almışdı.

Aleksandr Alekseyeviç İvanov 1917-ci ildə Şaumya-
nın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin tərkibinə daxil olmuşdu.
İvanov Peterburq universitetini bitirdikdən sonra 1916-ci
ildə Bakıdakı «neftqaz» zavoduna təyinat almışdı. Alek-
sandr Alekseyeviç İvanov 1917-ci ildə Şaumyanın başçılıq
etdiyi Bakı Sovetinin tərkibinə daxil olmuşdu.

119.ARPIİSSA, f. 268, siy.23, iş 265.

120.ARRİİSSA, f. 276, siy.9, iş 1, v.15.

121.Сулейманов М. Дни минувши. Баку: Азер-
нешр, 1990, 207 с.

122.Сев С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье... .

123.Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c.

* Протокол допроса.

1918 г. Октября 28-го дня. Город Баку. Чрезвы-
чайная Следственная Комиссия при Азербайджан-
ском Правительстве допрашивала нижепоименован-
ного в качестве потерпевшего и он, предваренный о
содержании 307 и 443 ст. Уст. Угол. Судопр., показал:
Али Асадуллаев, 30 лет, командир сотни первого му-

сультманского конного полка, постоянное место жительства в Баку, по Гоголевской ул., в собственном доме Я в Баку был занят формированием Татарской Конной Дивизии, после чего со своей вновь сформированную часть отправился в Ленкорань, где охранял порядок и урегулировал отношение между мусульманским и христианским населением. В средних числах марта сего года вследствие неосторожного обращения с оружием, лишил себя жизни один из моих товарищей по службе Мамед Тагиев. Я с небольшим отрядом сопровождал его тело в Баку, где он был передан земле. 17 марта, вечером со своими всадниками явился на пристань Русско-Кавказского Общества, расположенного возле Петровской площади, чтобы поехать обратно в Ленкорань. На пристани мне стали говорить мнение, что Исполнительный Комитет собирается нас разоружить. Затем пассажирам объявили, что на пароходе будет произведен обыск. Я приказал своим всадникам собраться на палубе парохода в одном месте. После второго свистка мне сказали, что большевики не разрешают пароходу отойти от пристани. Тогда я со своими людьми сошел с парохода и направился в город, чтобы выяснить, почему нас не отпускают в Ленкорань. Когда я вышел на Петровскую площадь и отошел от пристани шагов на 30-40, со всех сторон площадь раздалась ружейная, а затем и пулеметная стрельба. Мне с моими всадниками пришлось лечь на

землю и отстреливаться от напавших на нас. Стреляли в нас солдаты. Через некоторое время мне с некоторыми товарищами удалось пробраться на соседний пароход, где я прождал до утра: Затем я, переодевшись в штатное платье, отправился в Крепость. Нападением на меня и мой отряд большевики, большая часть которых состоял из армян, хотели вызвать нас, мусульман на какое-либо вооруженное выступление. Такие попытки имели место и раньше. Так, например, когда в январе сего года в Баку приехал из Тифлиса штаб нашего формировавшегося мусульманского корпуса, он был на вокзале задержан под таким предлогом, что среди офицеров штаба находятся такие, которые раньше находились будто бы на службе в жандармерии. Затем, как всем известно, много случаев, когда армянские военные части истязали и убивали в мусульманских селениях беззащитных женщин, детей и стариков.

124. Балаев А. Указ. соч.

125. ARPISSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v.8.

126. Казем-заде Фируз. Указ. соч., v. 107.

127. ARPISSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v.8.

128. Казем-заде Фируз. Указ. соч., v. 107.

129. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPISSA, f.1, siy. 85, iş 462, v.519.

130. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп.», № 67, 1918.

131.Шаумян С.С. Бакинская коммуна. Баку: Красный Восток, 1927, 118 с.

132.İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi..., s.

133.Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c...

134.Сеф С.Е. Указ. соч.

135.ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v. 49.

* 25 марта я занялся уборкой трупов с Николаевской улицы. Я с другими мусульманами подобрал 3 гимназистов мусульман, 11 мусульман, проколотые штыками и разрубленные шашками, труп одной русской, три трупа мальчиков мусульман от 3 до 5 лет, 8 русских мужчин, 19 трупов мусульман персидских подданных и 67 мужчин мусульман разных профессий. Все эти трупы мы на автомобилях свезли в мечети. Кроме меня армяне подбирали трупы мусульман и свозили на повозках и автомобилях на старую пристань «Вулкан», куда свезли 6748 мусульманских трупов мужчин, женщин и детей. 26 марта я отправился в районы города «Мамедли» и «Похлы Даре», где мусульмане не могли закончить уборки трупов до 31 марта. С этих районов мусульмане трупы свозили на кладбище. В район города под названием «Кирпичхане» я повел с собой техника Владимира Соколова для фотографирования трупов. Соколов произвел три снимка. Первый снимок: Труп женщины с пулевой раной на голове, на теле пять штыковых ран и разрубленная правая ключица. На

правой груди трупа женщины лежит еще живой ребенок со штыковой раной в ногу и сосет грудь матери. Второй снимок: К стене комнаты пригвожден ребенок лет двух гвоздем казачковым (длиною в) вершков семь-восемь. По шляпы гвоздя видно, что гвоздь заколочен камнем, который тут же лежит. Третий снимок: На постели труп 13-14 летней девушки. Поза ее показывает, что ее изнасиловали много лиц. Постель между раздвинутых ног запачкана кровью. На шее следы пальцев. Эти снимки Соколов сфотографировал в трех домах. Когда мы вошли в четвертый дом, то нам представилась следующая картина: На полу большой комнаты голый труп женщины 22-23 лет, два трупа старух, ребенок в пеленках и ноги и руки ребенка грызут три собаки, труп девочки шести лет и труп мальчика восьми лет. Собак я пристрелил. Соколов закрыл лицо платком и зарыдал, выбежав из комнаты, и ушел к дому (домой), отказавшись фотографировать. Я остался один и стал заходить в дома. Во всех домах трупы мусульман, мужчин, женщин и детей во всевозможных позах и кругом мертвая тишина, которая увеличивала ужас. Еще и теперь, после девяти месяцев, при одном только воспоминании, меня обхватывает ужас. Всех картин ужасов и смерти мне трудно рассказывать, могу только сказать, что весь район «Мамедли» и район «Похлы Даре» состоял из развалин и трупов, кроме мусульман, убиравших трупы, никого не было из этих районов. На возвратном пути, около Центральной тюрьмы я встретил

более 400 трупов, мужчин, женщин и детей. Почти все трупы были раздеты и лежали головой к западу. Армяне задались целью уничтожить всех мусульман, но им мешало русское население города и воинские части, состоящие из русских. После мартовских событий до прихода турок армяне при всяком удобном случае убивали мусульман и грабили; главным образом всех мусульман, кои из города переселились в деревни. Так, армяне устраивали засаду в местности «Берк Даре» и убивали и грабили всех мусульман проезжающих и проходящих из города по дороге в село Коби. Систематическое истребление и ограбление мусульман армянами понудило Исполнительный Комитет послать отряд по охране города во главе с Рябовым и меня с 15 вооруженными. Отряд Рябова состоял из 12 лиц вооруженных. Мы окружили 18 армян, отобрали у них винтовки и арестовали их. Армяне убивали мусульман и в деревнях, трупы бросали в ямы или в колодцы. Молодых мусульманок армяне уводили в свои дома и насиловали. Много мусульманок армяне увели в Арменикенд. Сами мусульмане и потерпевшие мусульманки скрывают свой позор и не рассказывают, что с ними сделали армяне, уводя их из домов в плен. АПДУДПАР, ф. 277, оп.2, д. 14, л. 49-52.

136.ARPİİSSA, F.276, siy.2, iş 20, v. 18-19.

* Настает мартовское событие 18 г. и мы не имея вооруженной своей силы воспользовались дашнакскими отрядами, но дашнакские отряды сделали свое

подлое дело, вместо гражданского войны сделали национальную, вырезали до 20.000 бедного мусульманского населения.

137.ARPİİSSA, f. 276, siy.2, iş 20. v. 45-48.

* N.Əsriyants xatirəsini 1922-ci il mayın 20-də yazıb.

138.ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v. 49.

139.Pişəvəri M. C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, 429 s.

140.Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi... .

141.Baykara H. Göstərilən əsəri.

142. Zeynalöglü C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.

143. Mehmet Saray. Quzey və Güney Azərbaycan Türklərinin Tarixi. Bakı, Şərq və Qərb, 2010, 724 s.

* До среды 21 марта армяне продолжали наступлений на мусульманскую часть города, перебив за это время много беззащитных мусульман. Так, например, гувернантка, кажется Абас Эйвазова, немка видела, как армянский отряд, во главе с Сержем Меликовым, забрался

в один из расположенных по соседству домов и расстрелял там 8 женщин и детей. Затем армяне сожгли здание мусульманского благотворительного общества «Исмаилие», подожгли хранившиеся в помещении редакции газеты «Каспий» 5000 экземпляров Корана, которые и сгорели вместе со зданием. Забравшись в дом Бала Ахмеда Мухтарова на Персидской улице, где были полковник Табасаранский,

штабс-ротмистр Амирджанов, полковник Азад бек Визиров, доктор Керим бек Султанов, доктор Тагиев (большевик), присяжный поверенный Мамед Хан Текинский³⁰, бухгалтер Мухтарова по имени Мустафа и другие лица, армяне начали вызывать их поименно и расстреливать тут же возле дома. Не помогло доктору Тагиеву и то, что он кричал армянам, чтобы они его не трогали, так как он большевик. АПДУДПАР, ф. 277, оп. 2, д. 13, л. 44-47.

144. İsmayilov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1993, 163 s.

145. Колесникова Н.Н. Указ. соч.

146. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı. Sənədlər toplusu (üç cild). III cild. Xatirələr. Bakı, Çarşıoqlu, 2010, 447 s.

147. ARPIİSSA, f.276, siy.2, iş 20, v. 75-76.

148. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi ... .

149. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı. Sənədlər toplusu (üç cild). III cild. Xatirələr. Bakı, Çarşıoqlu, 2010, 447 s.

150. ARPIİSSA, f.268, siy.23, iş 104, v. 10-11.

151. ARPIİSSA, f.276, siy.2, iş 20, v. 75.

152. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı ... Sənədlər toplusu ... .

153. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər // Həyat, Bakı, 1992, 22 may, №100.

154. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımını. Sənədlər toplusu ... .

155. Yenə orada.

156. ARDA – f. 1061, siy.1, iş 95, v.1.

157. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95, v.2.

158. Quliyev D.P. Göstərilən əsəri.

159. Садыгов М. Ответь тебе даст история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах – XX век. Баку: Мутарджим, 1995, 382 с.

160. ARRIİSSA, f. 276, siy. 2, iş 16, v.15.

161. ARRIİSSA, f. 276, siy. 2, iş 155, v.15.

162. Hümət qəz., Bakı, 1918, 31 mart, №37.

163. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı: Azər nəşr, 1992, 77 s.

164. Н. Нариманов. Избранные произведения. Том 2. 1918-1921. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1989, 768 с.

165. Н. Нариманов. Указ. соч.

166. Там же.

167. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair... .

168. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi. ARPIİSSA, f.1, siy. 85, iş 462, v.520.

* 20 марта, когда я находился у крепостных ворот и лестницы возлздания мусульманского благотворительного общества «Исмаилие», я сам видел как в это здание, со стороны переулкa возле редакции газеты «Каспий», зашел Татевос Амиров с тремя во-

оруженными армянами; вскоре после этого в здании показалось пламя, и он сгорел. АПДУДПАР, ф.277, оп.2, д. 14, л. 1-4.

169.Ermeni kültür terörü. Türkiye: İğdır, 1998, 41 s.

170.ARPİİSSA, f. 277, siy.8, iş 536, v.174.

171.Tarixi sənədlər. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1989, № 2, s. 122 – 143.

172.Həsənov С. 1918-ci ilin mart: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk – müsəlman soyqırımı? «Azadlıq» qəz., Bakı, 1994, 31 mart, № 31.

173.ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 13, v.5.

* Мирза Ахмед Гусейнзаде, Бакинец, 41 лет, проживаю по Набережной № 49, Баку.

В средних числах марта с.г. я видел Вачиянца, по имени кажется Асатур, с группой вооруженных армян, в день перемирия, заходил он в дома, уводил мусульман в качестве пленных и по дороге их убивал. В гостинице «Тавриз», что находится по Николаевской ул., находилось восемьдесят восемь персидских купцов, и всех их Вачиянец вывел на улицу и из них только восемь уцелели, а восемьдесят купцов были убиты. Об этом случае знает персидский консул. Когда прибыла мирная делегация на Спасскую улицу Вачиянец протестовал против какого либо мира с мусульманами и вооруженным армянам говорил, что армяне, должны уничтожить поголовно всех мусульман, не исключая женщин и детей. Вачиянец, Тагианов и Присяжный Поверенный Тер-Газаров играли

видную роль в Английском штабе в гостинице «Европа», куда и был приглашен в качестве переводчика, Вачиянц говорил, что Мирбаха убили двое армян, ими посланные. В гостиницу «Европа» мусульмане явились жаловаться англичанам на то, что армяне святыню на Биби-Эйбате разоряют и оскверняют. Прочитано. Подпись (арабскими буквами). Члены Следственной Комиссии: Присяжный поверенный М. Х. Текинский, Тов. прокурора А. Клуге (подписи). АП-ДУДПАР, ф, 277, оп. 2, д. 13, л. 5.

174. Качазуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: Элм, 1990, 92с.

175. ARPISSA, f. 277, siy. 2, iş 14, v. 49.

* Протокол допроса

1918 г. Декабря 7-го дня. Город Баку.

Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве свидетеля и он, предваренный о содержании 307 и 443 ст. Уст. Угол. Су до пр., показал: Кязим Алескер оглы Ахундов, 35 лет, Помощник Командира парохода «Николай Буниятов» (г.Баку. Верхне-Тазепирская17) ... Моряки пригрозили, что откроют стрельбу из пушек по армянской части, если армяне не прекратят избиения мусульман и военные пароходы «Ардаган» и «Красноводск» подошли к пристаням, расположенным на восточной части города. Председатель Чрезвычайной Следственной Комиссии: Алекпер бек Хасмамедов (подпись).

Члены комиссии: Мамед Хан Текинский, А.Александрович, А.Клуге (подписи).

176.Svyataxovski T. Göstərilən əsəri.

177.Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. Z.İ.İbrahimovun və M.S.İsgəndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərneşr, 1960, 676 s.

178.Yenə orada.

179.Шаумян С.Г. Статьи и речи ..., с. 191.

180.Шаумян С.С. Бакинская коммуна ..., с.18.

181.Указ. соч.

182.Газ. «Наша время», Баку, № 60, 1919.

183.Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Указ. соч.

184.Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». № 71, 1918.

185.Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». № 71, 1918.

186.Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье... .

187.Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.

188.Галустян А. Из истории борьбы трудящихся Гянджинской (Елизаветпольской) губернии Азербайджана за Советскую власть. Баку: Азернешр, 1963, 62 с.

189. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье... .

190. Указ. соч.

191. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд-во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с.

Протокол допроса.

1918 г. Декабря 7-го дня. Город Баку.

Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве свидетеля и он, предваренный о содержании 307 и 443 ст. Уст. Угол. Су до пр., показал:

Кязим Алескер оглы Ахундов, 35 лет, Помощник Командира парохода «Николай Бунятов» (г.Баку. Верхне-Тазепирская¹⁷) 17 марта с.г. в начале восьми часов вечера я направился в заседание большевиков, бывшее в доме Мусы Нагиева⁶, на углу Биржевой и Красноводской улиц. Меня на заседание большевиков не впустили, так как там в то время происходило исключительно партийное заседание, а я принадлежал к партии Социалистов-Революционеров⁸ и вместе с тем состоял членом Бакинского Совета Рабочих, Солдатских и Матросских Депутатов. Тогда я зашел в Военно-Революционный Комитет¹⁰, помещавшийся в том же доме Мусы Нагиева, в гостинице «Астория»¹¹. В это время началась стрельба со стороны Петровской площади. По словам армян и Авакяна всадники му-

сультманского дивизиона¹³ открыли стрельбу по красногвардейцам и по Контрольной роте. В Военно-Революционном Комитете Авакян раздавал винтовки и патроны всем проходящим к нему армянам без различия положения и профессии. Я вышел на улицу. Со всех домов армяне-военные и не военные выходили с винтовками. Я пошел по Молоканской улице, пробираясь через толпу армян и пересекая улицы Красноводскую, Гоголя и Мариинскую. Все названные улицы были запружены вооруженными армянами, и от накопления толпы армян движение конок приостановилось. Я вернулся в Военно-Революционный Комитет. Около 12 1/2 часов ночи прибыла в Военно-Революционный Комитет делегация, состоящая, как мне помнится, из Абас Кули Казымзаде¹⁴, Касума Касумова, доктора Тагиева, Бейбут хана Джеваншира, Тер-Микэльяна и др. Позже явился доктор Леон Атабекян, который просил Аракельяна-Товарища Председателя Исполнительного Комитета уладить события мирно, иначе возникнет национальная резня армян с мусульманами. Перестрелка все усиливалась, и трещали пули. Позже я узнал от всадников мусульманского дивизиона, что во время их посадки на пароход «Эвелина» для отправки в Ленкорань, явился отряд армянских солдат и предложил всадникам сдать им ружья и на отказ всадников, отряд армян открыли стрельбу. Всадники в свою очередь ответили ружейным огнем. Армяне направили на пристань

Русско-Кавказского Пароходного Товарищества 16, где стоял пароход «Эвелина» пулями с четырех сторон, а именно с угла Меркурьевской и Мариинской улиц, с угла Красноводской и Меркурьевской улиц, с Большой Морской и с пристани № 19. Всадников также обстреливали из ружей армяне в количестве 1500 человек. В Военно-Революционном Комитете делегация выработала условия сдачи всадниками ружей, направилась на пристань, предварительно по телефону предупредив всадников о приходе делегации. С появлением делегации стрельба с обеих сторон приостановилась. Переговорив с всадниками дивизиона, делегация вернулась в Военно-Революционный Комитет для получения гарантий в том, что если всадники сдадут ружья, то самих всадников пропустят невредимыми.

Лишь около 6 часов утра 18 марта делегация от всадников приняла ружья, патроны и седла. Я в семь часов утра пришел домой и проспал до трех часов дня. Делегация разошлась вместе со мной, и мусульмане были довольны, что дело улажено. В три часа дня 18 марта моя жена меня разбудила и сообщила мне, что в городе ожидается события. Я встревожился, так как знал, что армяне уже несколько месяцев усиленно вооружались, свозя ружья, пулеметы, патроны в армянские части города, в Арменикенд и деревни. В городе я узнал, что было в Благотвори-

тельном обществе «Исмаилие» заседание мусульман и в это заседание явился Тер-Микэльян, который официально заявил от имени Армянского Национального Комитета и партии «Дашнакцутюн», что если мусульмане выступят, то армяне примкнут к мусульманам и помогут мусульманам изгнать большевиков, за что мусульмане благодарили, но ответили, что они не думают выступать.

Мусульмане в городе были встревожены чем-то, но сами не давали себе отчета. Я направился в Исполнительный Комитет и смог дойти только до Парапета, где увидел много армянских вооруженных солдат, а мимо них я не

рискнул идти. 4 часа 40 минут по моим часам, около армянского собора, что против Парапета, отряд армян Егиша Пахлавуни, называемый боевой дружиной Армянского Национального Комитета, открыл из ружей по мусульманам стрельбу. Почти одновременно открыл стрельбу в части города

под названием «Шемахинка» другой армянский отряд Левона Саатсазбекова.

19 марта с раннего утра началось наступление армянских солдат, еще когда мусульмане спали. Первые наступление армяне повели на районы города «Кирпичхане», «Мамедли» и «Похлы Даре», населенные мусульманами. Эти районы и другие мусульманские районы города обстреливали с моря из пушек военные пароходы «Ардаган» и «Жанр», а со стороны Ар-

меникенда армяне обстреливали из пушек. Матросы не желали выступить против мусульман, но выступили исключительно благодаря провокации армян, которые убедили матросов в том, что мусульмане в Крепости поголовно вырезали всех русских и всех христиан. Когда же матросы убедились, что мусульмане не трогают русских, а напротив даже их кормят, то прекратили стрельбу из пушек. 19 марта вечером мусульмане принуждены были признать ультиматум большевиков, и заключили мир, но армяне и после подписания мира продолжали убивать мусульман. Большинство мусульман до двадцатого марта думали, что армяне не выступят против них и поэтому до 20 марта не стреляли в армян. 20 марта на всех мусульманских домах появились белые флаги, но армяне продолжали врываться в дома и убивать мирных мусульман, женщин и детей выводить из домов и на улице убивать. Поджигать дома мусульман. Еще 19 марта армяне почти совершенно уничтожили районы города «Кирпичхане», «Мамедли» и «Похлы Даре». Русские и матросы не могли удержать армян, но оказывали мусульманам помощь, где только было возможно. 21 марта начальник авиационной школы дал мне 4 флотских, и мы с винтовками направились на Базарную улицу, которую армянские солдаты поджигали и грабили дома, лавки и магазины мусульманские, а самих мусульман убивали.

Мы трех армян мародеров на Базарной ул. рас-

стреляли и у одного армянина в мешке нашли серьги со следами человеческого мяса. До 24 марта армяне истребляли мирных мусульман и прекратили избиение уже после требования Туркестанского 36-го полка и после угроз моряков, а также после энергичного вмешательства председателя Исполнительного Комитета Джапаридзе. Моряки пригрозили, что откроют стрельбу из пушек по армянской части, если армяне не прекратят избиения мусульман и военные пароходы «Ардаган» и «Красноводск» подошли к пристаням, расположенным на восточной части города. 24 марта моряки мне дали 10 вооруженных матросов под начальством летчика Розенблюма, с которыми охранял до 6 часов утра 25 дня район города Чемберкенд.

25 марта я занялся уборкой трупов с Николаевской улицы. Я с другими мусульманами подобрал 3 гимназистов мусульман, 11 мусульман, проколотые штыками и разрубленные шашками, труп одной русской, три трупа мальчиков мусульман от 3 до 5 лет, 8 русских мужчин, 19 трупов мусульман персидских подданных и 67 мужчин мусульман разных профессий. Все эти трупы мы на автомобилях свезли в мечети. Кроме меня армяне подбирали трупы мусульман и свозили на повозках и автомобилях на старую пристань «Вулкан», куда свезли 6748 мусульманских трупов мужчин, женщин и детей. 26 марта я отправился в районы города «Мамедли» и «Похлы

Даре», где мусульмане не могли закончить уборки трупов до 31 марта. С этих районов мусульмане трупы свозили на кладбище. В район города под названием «Кирпичхане» я повел с собой техника Владимира Соколова для фотографирования трупов. Соколов произвел три снимка. Первый снимок: Труп женщины с пулевой раной на голове, на теле пять штыковых ран и разрубленная правая ключица. На правой груди трупа женщины лежит еще живой ребенок со штыковой раной в ногу и сосет грудь матери. Второй снимок: К стене комнаты пригвожден ребенок лет двух гвоздем казачковым (длиною в) вершков семь-восемь. По шляпы гвоздя видно, что гвоздь заколочен камнем, который тут же лежит. Третий снимок:

На постели труп 13-14 летней девушки. Поза ее показывает, что ее изнасиловали много лиц. Постель между раздвинутых ног запачкана кровью.

На шее следы пальцев. Эти снимки Соколов сфотографировал в трех домах.

Когда мы вошли в четвертый дом, то нам представилась следующая картина:

На полу большой комнаты голый труп женщины 22-23 лет, два трупа старух, ребенок в пеленках и ноги и руки ребенка грызут три собаки, труп девочки шести лет и труп мальчика восьми лет. Собак я пристрелил. Соколов закрыл лицо платком и зарыдал, выбежав из комнаты, и ушел к дому (домой), отказавшись фотографировать. Я остался один и стал

заходить в дома. Во всех домах трупы мусульман, мужчин, женщин и детей во всевозможных позах и кругом мертвая тишина, которая увеличивала ужас. Еще и теперь, после девяти месяцев, при одном только воспоминании, меня обхватывает ужас. Всех картин ужасов и смерти мне трудно рассказывать, могу только сказать, что весь район «Мамедли» и район «Похлы Даре» состоял из развалин и трупов, кроме мусульман, убравших трупы, никого не было из этих районов. На возвратном пути, около Центральной тюрьмы я встретил более 400 трупов, мужчин, женщин и детей. Почти все трупы были раздеты и лежали головой к западу. Армяне задались целью уничтожить всех мусульман, но им мешало русское население города и воинские части, состоящие из русских. После мартовских событий до прихода турок армяне при всяком удобном случае убивали мусульман и грабили; главным образом всех мусульман, кои из города переселились в деревни. Так, армяне устраивали засаду в местности «Берк Даре» и убивали и грабили всех мусульман проезжающих и проходящих из города по дороге в село Коби. Систематическое истребление и ограбление мусульман армянами понудило Исполнительный Комитет послать отряд по охране города во главе с Рябовым и меня с 15 вооруженными. Отряд Рябова состоял из 12 лиц вооруженных. Мы окружили 18 армян, отобрали у них винтовки и арестовали их. Армяне убивали мусуль-

ман и в деревнях, трупы бросали в ямы или в колодцы. Молодых мусульманок армяне уводили в свои дома и насиловали. Много мусульманок армяне увели в Арменикенд.

Сами мусульмане и потерпевшие мусульманки скрывают свой позор и не рассказывают, что с ними сделали армяне, уводя их из домов в плен.

Прочитано. Подпись. Председатель Чрезвычайной Следственной Комиссии:

Алекпер бек Хасмамедов (подпись). Члены комиссии: Мамед Хан Текинский, А.Александрович, А.Клуге (подписи).

АПДУДПАР, ф. 277, о. 2, д. 14, л.49-52.

...

Протокол допроса

1918 г. Октября 26-го дня. Город Баку.

Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве потерпевшего и он, предваренный о содержании 307 и 443 ст. Уст. Угол. Судопр., показал:

Ага Керим Шарифов, 18 лет, живу в г. Баку на Церковной ул., в д. № 64, 3-й полицейского участка 17 марта сего года я с другими товарищами, всадниками татарской конной дивизии, и с нашим командиром сотни Али Асадуллаевым находились на пристани Русско-Кавказского общества, чтобы ехать в Ленко-

рань, где квартировался наш дивизион. Когда после второго свистка пароход, на котором мы должны были ехать, долго не готовился к отходу, Али Асадуллаев отправился в пароходную контору узнать о причине не отхода парохода. В конторе заявили, что командир порта запретил отпускать пароход вскоре. С Асадуллаевым в конторе находились и другие всадники, в том числе и я. В это время возле пристани слышались ружейные выстрелы, направленные в сторону пристани, при чем пули попадали в контору и в кассу. Тогда Асадуллаев вышел с нами из конторы на расположенную рядом Петровскую площадь, где нас начали обстреливать. Часов с 10 вечера к ружейным выстрелам примешались и пулеметные. Мне, Асадуллаеву и нескольким всадникам удалось обратиться на другую пристань, пристань Восточного общества, где мы просидели до утра. Затем, переодевшись в штатное платье, мы утром пробрались в Крепость. На другой день вечером началась в городе перестрелка. Во время наступления на Крепость армянских солдат я находился вначале в окопах на Думской площади, а затем на Крепостной лестнице возле здания мусульманского благотворительного общества и редакции газеты «Каспий». Среди наступавших на нас со всех сторон армян я видел вооруженных ружьями Степана Лалаева, младшего Меликова, имени которого я не знаю, молодого Айвазова и других лиц. Когда в среду, 21 марта, армяне пре-

кратили наступление на Крепость и заключили с мусульманами мир, я пошел к себе домой. На углу Колубакинской и Персидской улиц на меня напали армяне, взяли у меня из кармана 1200 руб. и затем начали бить прикладами и кулаками. Я обратился за помощью к русским солдатам и морякам, проходившим мимо нас. Русские повели меня в Маиловский театр, где помещались пленные мусульмане. На торговой улице между Красноводской и Б.Морской улицами меня встретили Степа Лалаев и Авакян, с которыми я раньше был в хороших отношениях. Лалаев перешел на мою сторону улицы, стал ругать меня и, затем, прицелился в меня из винтовки, желая выстрелить. Сопровождавшие меня русские запретили ему убивать меня, окружили меня со всех сторон, прикрыв, таким образом, своими телами, и повели дальше. При входе в Маиловский театр я был ранен одним из следовавших за мной армянских солдат штыком в правый бок; Я успел ухватиться руками за штык, благодаря чему причиненная мне рана оказалась неглубокою.

Позднее мне с моим первым мусульманским конным полком пришлось быть в селениях Дигя и Магомеды, населенных исключительно мусульманами. В их домах я не находил ни одной целой вещи: даже спички валялись переломленными. В сел. Магомеды я нашел около 30 трупов стариков, женщин, и детей. В одном доме я лишь по головам узнал, что там

убито два человека: настолько были изрублены и крошены шашками их тела.

Прочитано. А.К.Шарифов (подпись). Член комиссии: Мамед Хан Текинский (подпись). Член комиссии: Тов. Прокурора Александр Клуге (подпись).

АПДУДПАР, ф.277, оп. 2, д.13, л.32-33.

***

Протокол допроса

1918 года, декабря 14-го дня. Город Баку. Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве потерпевшего с соблюдением 307 и 443 ст. Угол. Судопр., который показал: Шамси Гаджи Мамед Ашум оглы Ашумов, 21 года, жив. в Баку, Персидская ул., д. с. № 46

17 марта 1918 года в Баку на пароходе «Эвелина» четверо солдат их коих трое были армяне, а четвертый русский - Афанасьев, которого я не знаю, ограбили мои вещи на общую сумму 58.000 руб. Представляю список и прошу приобщить его к делу. Прошу о возмещении убытков на сумму 58.000 руб.

Прочитано. Подпись. Члены комиссии: Александрович, А. Клуге (подписи).

АПДУДПАР, ф.277, оп. 2, д. 14, л. 207

***

Протокол допроса

1919 г. Апреля 15-го дня. Город Баку. Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве свидетеля и он, предваренный о содержании 307 и 443 ст. Уст. Угол. Судопр., показал: Гамид бек Рустамбек оглы Султанов, 25 лет, живу в Баку, на Большой Крепостной ул. в д. №30. 1-3, Тагиева

Во время прошлогодних мартовских событий армяне ворвались в мою квартиру, помещавшуюся в Баку, на Мариинской улице, в доме Мамедова № 27, и разбили имущество, принадлежавшие мне, моей матери - Масьма ханум Гаджи Керим бек кызы, и моим братьям - Аслан беку и Али беку и сестрам Геохар ханум и Наргиз ханум. Разграбленное имущество перечислено в прилагаемом при сем списке, я ее оцениваю в 1.020.370 руб.

Мартовские события начались в воскресенье, 18 марта по старому стилю, около 7 часов вечера. Я в это время находился на углу Торговой и Мариинской улице и видел, как выступали армянские солдаты, расквартированные в гостиницах: «Кавказ», «Англия», «Сербия», в «Коммерческих номерах». Эти солдаты, разбившись на группы, стали стрелять по направлению Губернской и Колубакинской улиц из ружей и пулеметов. Мне пришлось прилечь на землю возле аптеки Витушинского.

Позже, когда наступил небольшой перерыв пу-

леметного огня, мне удалось доползти до квартиры доктора Крауза, размещавшейся в доме Тумаева, напротив аптеки Витушинского и там я остался до утра.

Ночью дважды приходили армянские солдаты, которые спрашивали доктора, куда тот спрятал меня. Оба раз я так спрятался, что солдаты меня не нашли.

Утром я, надевши форму военного врача, вышел из квартиры доктора Крауза и, выдавая себя за еврея, зашел на Михайловскую улицу, на Набережную и к крепостным воротам, расположенным возле православного собора. В последнем месте я видел, как Сережа Меликов несколько раз выстрелил в Мехти Бабаева, спрятавшегося за камни и убил его; стрелял Меликов из австрийской винтовки. Из этой же винтовки Сережа Меликов убил какого-то незнакомого мусульманина, который лежал возле дома Ханларова на углу Михайловской и Набережной улиц за небольшим возвышением под камнями. Армяне поставили пулеметы: один - на крыше гостиницы «Гранд отель», другой - на крыше гостиницы «Метрополь» и третий - на Колюбакинской улице, эти пулеметы настреливали Николаевскую и Колюбакинскую улицы. Позднее, уже после прекращения перестрелки, в моей квартире под гардеробом были найдены несколько патронташей с патронами, в одном из коих лежали списки с именами мусульман, жившим в нашем доме (в одном доме со мною). Я видел, как Степа Лалаев стрелял в мусульман из солдатской винтовки.

Прочитано. Подпись. Гамидбек Султанов. Член комиссии: А. Клуге (подпись). АПДУДПАР, ф.277, оп. 2, д. 25, л. 48-49

***

Протокол допроса

1918 г. Октября 8-го дня. Город Баку.

Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве потерпевшего и он, предваренный о содержании 307 и 443 ст. Уст. Угол. Судопр., показал: Агабек Сафаралиев, 41 год, проживаю в гор. Баку, по Шемахинской ул., в собственном доме.

Во время мартовских перестрелок я никуда не выходил, а находился все время на Шемахинке, в районе своего дома. Нам, мусульманам пришлось несколько дней вести перестрелку с армянским военным отрядом Татевоса Амирова, который занял дом Ладаева, расположенный на углу Шемахинской и Кубинской улиц, и отсюда обстреливал дома на Шемахинке. Перестрелка началась в средних числах марта с.г. в воскресенье и продолжалась до среды, когда был заключен мир. Но и после этого армяне продолжали зверствовать:

так, например, в расположенном недалеко от моего дома, в доме жителя селения Мамедли Довгат Алиа армяне вырезали всю семью хозяина, состо-

явшую из 14 человек. Затем каждый день в город доставлялись трупы убитых возле города мусульман. Привозили и раненных возле города мусульман, которых помещали на Большом базаре в лечебнице женщины-врача Кагань⁴⁷. Уже спустя полтора месяца после заключения между мусульманами и армянами мира армяне явились к Шемахинской мечети, где были помещены мусульманские семьи, бежавшие из Шемахи, и потребовали, чтобы им выдали несколько молодых женщин, которые будто в числе других находятся в мечети. После долгих упрасиваний армяне удалились, обещав на следующий день в 12 часов дня снова явиться в мечеть за женщинами. Благодаря обращению за помощью к видным армянам, как-то к Шаумяну, доктору Нариманову⁴⁹ и др., удалось спасти женщин от предстоящего обесчестия и перевести всех в мечеть на Чемберекенде, куда армяне больше не приходили. Обходя мечети и некоторые улицы нашего района, я наткнулся на страшно изуродованные трупы: женщины лежали с отрезанными грудями, носами, без ушей, с выколотыми глазами. Армяне не щадили ни детей, ни стариков, ни женщин и уродовали всех. Трупы повсюду лежали неубранными несколько дней, даже до недели, так что по улицам распространялось страшное зловоние. Живущий недалеко от меня инженер

Кейль ходил по улицам и фотографировал разбросанные изуродованные трупы. Служивший на Би-

нагадинском промысле Манташова⁵⁰ инженер-технолог Ованов уже после заключения мира сказал мне, что очень жалеет, что не успел пробраться на Шемахинку и спасти меня. Он объяснил, что ему и другим лицам Дашнакцаканами было приказано брать мусульман в плен, если бы кто-либо из мусульман при этом оказал бы сопротивление, его надо было убить. Мой товарищ по службе во 2- Обществе Взаимного Кредита Чикноверов на мой вопрос, почему армяне не сохранили во время борьбы мусульман с большевиками нейтралитет, открыто заявил мне, что армяне выступили против мусульман во-первых потому, что хотели рассчитаться с ними за 1905 год⁵¹, и во-вторых еще и потому, что хотели предупредить нападение мусульман на них. То же самое мне повторил и инженер Эмико Амбрумов, управляющий Нефтепромышленного Общества Питоев и К 0 52.

Среди изуродованных женских трупов я встречал трупы с воткнутыми во влагалище палками. Мне рассказывали, что армяне неоднократно подходили к шеренгам людей, стоявших ночью в очереди около пекарней и уводили с собой попадавших им на глаза молодых мусульманок. Моего товарища Чикноверова зовут Сережа Иванович. Прочитано. А.Сафаралиев.

Члены комиссии: Тов. Прокурора А. Клуге, Присяжный Поверенный Мамед Хан Текинский (подписи). Председатель Комиссии: Алекпер Хасмамедов (подпись). АПДУДПАР, ф.277, оп. 2, д. 13, л. 11-12.

Протокол допроса

1918 г. октября 27-го дня, город Баку.

Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве потерпевшего и он, предваренный о содержании 307 и 443 ст. Уст. Угол. Судопр., показал: Манафов Рза Кули оглы, Бакинец, 48 лет. проживаю в г. Баку, по Сураханской ул. д. № 178

Около шести часов вечера 18 марта началась стрельба. Я закрыл свою контору и поспешил домой, на Сураханскую улицу. Всю ночь стреляли из ружей и пулемет, и нам говорили, что стреляют большевики, и что армяне заявили мусульманам о своем нейтралитете. В соседних домах, и в моем доме проживали армяне, но мы их не трогали, считая их друзьями мусульман.

В понедельник, рано утром армяне повели наступление против мусульман, и лишь во вторник мусульмане, живущие по Сураханской и Татарской улиц, поняли, что армяне нас обманывали, и что армяне выступают против мусульман. Я с другими мусульманами находился в окопах, охраняя наш район от вторжения армян, и до вторника мы отстаивали наши позиции. В среду мы очистили наши окопы и тогда армяне ворвались в дома и из домов вытаскивали мусульман. Моего дворника армяне в моем

дворе убили. Меня и мою семью взяли в плен и отвели в театр Маилова, а также отвели семью моего брата, всех в количестве, приблизительно около 52 человек. Нас не убили армяне благодаря тому, что среди вооруженных тридцати армян, взявших нас в плен, были армяне, мои старые знакомые. Нас повели по

Церковной улице, и впереди нас шла другая группа мусульман, и среди этой группы находился Исмаил из сел. Раманы с женой и дочерью. Его сопровождавшие армяне около дома Гаджи Абаскули Рзаева убили, а жену присоединили к нашей группе. По Церковной улице валялись трупы мусульман, убитых армянами. Всех этих убитых армяне выводили из домов и убивали на улице. Меня повели в театр Маилова, где продержали нас 3 дня, а за сим нас выпустили. Вернувшись из театра Маилова домой, я стал обходить дома и навещать соседей мусульман. На улицах валялись трупы убитых мусульман, и в домах находились трупы убитых мусульман, женщин и детей.

Все квартиры мусульман были разгромлены. Среди трупов я узнал жену Мамед Таги Наги оглы и сына его шести лет. Я с другими мусульманами стали хоронить убитых мусульман. Я не выяснял количество трупов моего района, но я вынес 18 трупов, и на повозках повезли хоронить. Мою квартиру совершенно разграбили, и список вещам при этом представляю и прошу приобщить к делу.

Прочитано. Подпись (арабскими буквами).
Члены комиссии: А. Клуге, М.Текинский (подписи).
АПДУДПАР , ф.277, оп. 2, д. 13, л. 37-38

***

Протокол допроса

1918 года, октября 7-го дня. Город Баку.

Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве потерпевшего с соблюдением 307 и 443 ст. Угол. Судопр., который показал: Алибек Ашурбеков, 37 лет, жительств. в гор. Баку В средних числах марта с.г., я в тот день, когда началась стрельба на Набережной улице, уже в два часа дня выехал из своей квартиры, помещающейся на углу Каменной и Гоголевской улицы, в квартиру своей сестры, живущей в Шахском переулке. Там я провел несколько суток, затем переехал в дачную местность «Ляишь» и оттуда уже, через две недели, перебрался в сел. Мардакяны, где прожил до взятия гор. Баку. Без меня в мою квартиру и в квартиру моего брата Бала бека, живущего подо мною, ворвались армянские солдаты с офицером, тоже армянин, которые разграбили все. Они забрали с собою все мое платье, мои ружья, ботинки и разные съедобные продукты. Бывший помощник градоначальника Олонгрень, живущий рядом со мною, успел спасти все наши ковры. Нахо-

дясь в моей квартире, Олонгрень видел, как армянский офицер, стоя перед зеркалом, надевал мою шубу, поверх которой потом уже надел свое форменное платье. Лицо этого офицера Олонгрень хорошо запомнил; этого офицера он после мартовских погромов несколько раз встретил на улице. Всего у меня разграбили вещей более чем на 500 000 рублей.

Прочитано. Алибек Ашурбеков. Подпись. Члены Чрезвычайной Комиссии: М.Текинский, А. Клуге (подписи). АПДУДПАР, ф.277, оп. 2, д. 13, л. 8.

ARXIV SƏNƏDLƏRİ VƏ
MATERİALLAR

теперь, подчас, кажется затруднительно
 ным, а, может быть совершенно невозмож-
 ным:

«Если Правительство соглашается, а
 «Эд» будет той, которая бы поручила тому
 надбавку от меньшего в организации «Эд»
 Решения и ассигновать временно на расходы
 «Эд» Решения 50.000 рублей».

«Министр Иностранных Дел М. Гаджиев
 Семаветов 15 июля 1918 года».

С подлинным врна
 Председатель Президиума
 Резолюционной Комиссии
 Иван Кадомцев

Об участии в боевой дружине большевиков в 1918 г.
в гор. Баку, в годы гражданской войны.

Боевая дружина при Бакинском Комитете партии была создана по инициативе С. Г. Шаумяна. Степан Шаумян считал, что боевую дружину необходимо создать из числа стойких и самоотверженных большевиков. В дружину входили на добровольных началах только члены партии, среди которых были русские, азербайджанцы, армяне, грузины, евреи, украинцы.

Создание боевой дружины было одним из мероприятий бакинских большевиков, готовившихся к отпору распоясавшейся контрреволюции.

О том, как была организована боевая дружина интереснее и точнее рассказывал в своих воспоминаниях Сергей Николаевич Чичерин.

Моя квартира в Баку по Числованской ул. Э, а также никелировочная мастерская находились в первом этаже этого-же дома в течение довольно

но

длительного периода нашей нелегальной революционной деятельности были явочным местом для членов ЦКРП /б/. Не раз у нас тоже происходили встречи ответственных партийных работников. Довольно часто бывали у нас Сергей Ордженишвили, Луиза Адияни, Лель Чухидзе, Камо /Тер-Петросян//, Мелан Пидили, Семен Чигенти, Сергей Кисляни, Салк-Тер-Габуляни, Алена Лашпаридзе, Чени Тислатов и др.

Иногда во чайники стоило собираться на совещание членки бакинской организации большевиков и во время этих встреч, носивших сию семейный характер, разрешались вопросы не терпящие отлагательства.

И после Февральской революции в течение некоторого времени моя квартира приходила по привычке служить местом официальных и неофициальных встреч для многих большевиков.

Во время известных в Баку "Мартовских событий" 1918 г. у нас дома располагался штаб боевой дружины Бакинского Комитета партии.

Как-то в феврале 1918 г. мне передали, что С.Г. Шаумян приехал с эшелонами из Тифлиса и по телефону разыскивает меня. Узнав об этом, я немедленно отправился к нему домой. С.Г. Шаумян поручил мне ехать у А. Лашпаридзе или грузовики и с группой товарищей отправиться к эшелонам, стоящих между пассажирским и Балаханским вокзалами, и получить у прапорщика Г. Батманова военное снаряжение, прибывшее с фронта. Очень скоро я нашел К. Гатманова и мы перевезли на нашу квартиру /Молотковская 2/ два пулемета системы "Кольт" со своими лентами, несколько десятков винтовок разных систем, десятки тысяч патронов, ручные гранаты и др. военное снаряжение и имущество.

Константин Батманов и младший командир Гончаров так и остались жить у меня. В апреле месяце 1918 г. они уехали в Россию.

Наша квартира стала штабом боевой дружины бакинских большевиков, командиром которой до своего отъезда был Константин Батманов."

Ежедневно на нашей широкой и длинной стеклянной веранде собирались члены боевой дружины, с которыми Патманов и Гончаров проводили военные занятия. Общее количество дружинников до мартовских событий не превышало 70-80 человек.

В первый же день мартовских боев в дружину вступил Николай Ананчик. В виду того, что он был военным, ему было поручено с одним из отрядов дружинников занять позиции на Маринской ул. /угол Молоканской и Кашубакинской улиц/ откуда ожидалось наступление мусаватов.

После мартовских событий состав боевой дружины стал увеличиваться и она, перейдя на казарменное положение, была размещена в доме Чусангаиева на Телефонной улице. Число дружинников превышало 200-300.

В этот период, после отъезда брата Патманова в Россию и до самого конца существования боевой дружины, во главе ее стоял Артавазд Оганесян. В частности он руководил боевыми действиями на Кубинском фронте, где мы потеряли двух молодых дружинников Ивониды Барского и Амада Тадагина, останки которых были привезены в Баку и с почестями погребены.

Руководящую роль в деятельности боевой дружины играл так же Николай Емельянович Ананченко. . . . .

И, вот однажды накануне мартовских событий 1918 г. ко мне пришли сестра с племянником Татулом и предложили мне немедленно собраться и на время переехать к ним на Молоканскую ул.

Прибыв к сестре, была ~~растрогана~~ удивлена переменной обстановкой, ибо квартира была превращена в штаб боевой дружины и в склад боеприпасов. Начальник боевой дружины Костя Патманов учил молодежь разбирать и собирать винтовки, пулеметы.

Пулеметы были установлены в окнах веранды и на крыше дома.

В состав боевой дружины вошли все члены семьи Серго Мартикяна, как взрослые так и молодежь.

В воспоминаниях дружинника т. Мирза-Туниева Ч.А. был приведен один поистине героический пример о выполнении боевого задания.

"После установления Советской власти в Гаку, мусаватиисты в Сожае с минаретниками, эсерами и кашаками, — закрыли доступ пресной воды для населения гор. Гаку, которая шла от станции Масосная Шоларского водопровода. По распоряжению Гакинского военно-революционного комитета был нагнан отряд дружинников на станцию насосов. с задачей — дать воду городу. В состав отряда входили под руководством Горбаченко: Артак Стамболян, Турен Шаумян, Оганес Галустян, Михаил Манвелов, Николай Ананченко, Георг Товмасын /Мариб/, Левон Амроян, Самвел Мангасянов, Аршак Абрагян, Аняшкин И.И. и др. Всего было около 5 чел.

По прибытию на станцию Масосная было обнаружено, что помимо того, что водопровод перекрыт, похитили машинное отделение, и вывели из строя важные части машин. Силами дружинников все части были привлечены в должное состояние.

Эта операция была рискованная. Небольшому отряду надо было войти в глубокий тыл противника и оторваться на 50 км. от своих частей.

После прибытия на станцию Масосная, была послана разведка для выяснения положения на Шоларской водопроводной станции, и разведка сообщила, что противника нет поблизости. Гакая водопроводная насосная станция, а это было ночью, тов. Горбаченко и т. Аняшкин И.И. вместе с несколькими дружинниками как т.т. Веселов, Турин, Артак, Турен, Шаумян, Оганес Галустян, Арсен Амбаров, Исмаил Мезиров, Б. Грандзян, — направились к директору станции, разбудили его и предложили немедленно организовать подачу воды в гор. Гаку.

На вопрос директора, а кто вы такие будете, Горбаченко ответил: "Бакинская боевая дружина большевиков с отрядом в две тысячи человек прибыла для охраны водопроводной насосной станции". На это, директор с радостью ответил, что теперь им нечего бояться и тут-же

пошел собирать рабочих для пуска волюпродной станции. Путь в 2-е часа вода пошла в бак. Друзинникам было приказано не спать, и находиться в движении, как в большой отряде, создавал впечатление о "С-х т.с." человек при двух пулеметах, которые дружина привезла с собой.

Муссанатисти, получив сведения, что в тылу находится большой большевистский отряд отступили за пределы Шербента.

/ Об этой смелой операции с похищением рассказывал мне П. Гадукян / В этой весьма рискованной и смелой операции еще раз отличилась боевая большевистская дружина-отряд Тавинового Комитета партии, как сильная боевая единица.

Помимо боевых действий дружина приходилось в тылу вести борьбу с мародерами, грабителями, поджогами со стороны почвавших голову контрреволюционных элементов.

Для этого были организованы специальные летучие отряды. В частности следует отметить особо активную деятельность молодых, этих дружинников Левона Шауляна, Татула Чартикяна, Феониды Варского.

Во время боев, Мароперы, пользуясь этим моментом грабили магазины. Дружинники ловили их, приводили в штаб и отнимали у них ограбленное имущество и отвозили в прол. отдел Ревкома.

Приведу один комический эпизод из рассказа Маро Туманян: "На столе лежал отобранный у мародеров сыр. Пришел Серго Чартикян. Он был голоден и не знал, что это за сыр, отрезал кусочек и съел его. "Серго, а знаешь, что это за сыр", спросила Маро. Он югросительно выплянул на нее у мародеров отобрали, сказала с улыбкой про. "Услышав это, Серго Чартикян сейчас-же выплянул изо-рта ле разжеганный сыр". Вызвал дружный смех дружинников.

Большевистская дружина так же охраняла имущество социалистического государства на нефтяных промыслах, на пристанях, на вокзалах и т. д.

Члены боевой дружины выполняли различные поручения партии.

Так, однажды, наши дружинники привели в штаб арестованных капиталистов -нефтепромышленников, отказавшихся платить положенную на них контрибуцию. Было дано распоряжение поместить их в отдельную комнату, относиться к ним вежливо и хорошо кормить. Через несколько дней они были отпущены ~~с оплатой~~ ^{с оплатой} в размере 52 млн. рублей контрибуции.

Мои постоянными обязанностями в штабе боевой дружины были ~~ходьба~~ ^{ходьба} во дворе и на улице около дома. Сидела сестру по хозяйству, готовила обед для дружинников и выполняла различные поручения.

И вот, однажды сестра дала поручила мне приготовить обед для дружинников тщательно проинструктировав меня.

Я должна была готовить суп из мясных консервов с картофелем. На плите стоял большой ~~казан~~ ^{казан} /медная большая кастрюля/, в чем и приходилось варить суп. Незаметно для себя пересолила суп и сколько его не разбавляла все было солено. Пришлось похаты в таком виде. Войны ели суп еле-еле, кашляли и переглядывались между собой, улыбались. Один из них сказал громко "побольше хлеба кушайте ребята, при соланом супе, это хорошо". ~~После~~ ^{После} обед, я быстро исчезла.

На другой день пришлось быть осторожной. Должна была сварить суп с макаронами из мясных консервов и пшеничную кашу.

Гашел ко мне на кухню дружинник Артак /так его все звали по имени в Гаку/.

Артак был любимцем дружины, очень остроумный и любил отчаянно шутить.

Гашел он в кухне ко мне, когда я должна была опустить ~~плиту~~ ^{плиту} должное количество ~~кастрюли~~ ^{кастрюли} в суп. В шутовском тоне, строя гримасы, сказал: "гражданка, сегодня я выкаиваю суп с клецками, только прошу не пересолить, а на второе бифштекс со свежими помидорами. На его шутки я ему сказала " прошу тебя, Артак, уйди не мешай, а то еще чего-нибудь натворишь". Так легко от него нелзя было отцепиться и он

оостроил такую гриндау, что замяцевшись на него, кастрюля с макаронами уронила в казан с супом, а сама чуть не свалилась на горячую плиту. Я от ужаса вскрикнула, а Артак уже не было. Где-где я вытащила из казана кастрюлю, а макароны кипели и мой суп был превращен в заплянку. И горевшая, мне было стыдно, что два дня подряд так неудачно получилось у меня. Когда я равносила суп-заплянку "дружинники спросили меня: "Сегодня без супа". Я ответила, "чтобы было помягше", и убежала. Когда же они узнали об истинной причине, о чем постарался Артак, встав на себя вину, они все хохотали. Когда я вошла со вторым блюдом — кашей, дружинники мне сказали: "не обижайся на нас товарищ Ася, мы шутим, всякое бывает, это пустяки, для равнообранья было вкусно и сытно".

Необходимо сказать несколько слов об Артаке.

Артак Аветисович Стамболлян был одним из близких школьных товарищей Анастаса Микояна, о котором окончил Тифлисскую духовную семинарию. Я подпольную организацию большевиков он вошел еще с ученической скамьи, находясь в группе, организованной Микояном. Артак был очень активным, преданным, честным работником из числа молодых революционеров. В Баку он приехал во второй половине 1917 г. Где я и познакомилась с ним у Серго Мартукяна. Позднее встречалась часто с ним, а также по работе в аппарате ЦК РКП(б). Артак принимал активное участие в революционной борьбе в Баку и его районах вплоть до советизации Баку. Он был прекрасным конспиратором. При любых случаях жизни, он не терялся, отличался колоссальным юмором, мог пошутить, успокоить товарища, помочь в беде, в любом деле, что он и делал в подполье во время ареста 26-ти Навроцких комиссаров и некоторых жен их, / в том числе была и сестра моя Сато /.

Моя сестра Сато Мартукян учила меня накрывать постели на полу на кафельной широкой и длинной веранде и в комнатах для дружинников на

смысле слова.

А вот почему до сих пор нет мемориальной доски на стене этого поместия исторического дома по б. Чолоканской, . . . — неизвестно. / . . .

Часто Степан Шаумян говорил: "Ах, как хорошо у нас, прилечь к плу и не хочется уходить, отцхлеть душой от всех забот. А наши бато кы шты рочная для всех нас, не, томиция", и когда оны усневает всех нас облудить?"

Когда Чарги Чартикян рассказывал о Степане Шаумяне, то он говорил с нем влюбленным голосом: "Степан был тактичным, внешне спокойным, скромным, требовательным к себе, внимательным и чутким к другим. Степан весь преобразовался, когда дело шло о принципах. Его железная логика, тонкий юмор сокрушали и уничтожали противника. И такие минуты его выдуманные главы загорались рывом, мягкие черты лица преобразовались, голос становился резким. И темные ночи на сходках и собраниях приходили к рабочим этот спокойный и твердый человек. Степан умел беседовать с рабочими впросто, он не любил громких, пустых фраз. Пафос его речей был основан на глубоком, внутреннем убеждении. Рабочие его любили на простоту, правдивость, за беспощадность к врагам, и их пособникам, за чуткость и любовь к товарищам по борьбе".

Такая характеристика гениального революционера Степана Шаургевици Шаумяна—соратника Владимира Ильича Ленина, данна Сергейем Николаевичем Чартикяном.

В беседе со старой большевичкой Маро Туманян, я восторгалась ее рассказом о Степане Шаумяне. Она его близко знала, была дружна с его семьей с революционных лет.

И слушила неперевода шхание. Маро могла говорить о Степане Шаумяне день и ночь о его чутком отношении к молодежи.

"Осторожно и мягко относился Степан к молодым коммунистам", говорила Маро. "Он исправлял их ошибки и промахи так, чтобы не задеть их

сволокбоя, ибо они молодцы все и всеца могут сиббатвоя, говорит Степан. 'а эти качества молодежь любила и ценила его.

Насколько С.Г. Шуриян был мягок в семье, к товарищам, настолько он был беспощаден к идейным врагам. Они признавали его величие, как волевого репродуктора и великого человека. "Как оратора можно было слушать "тепана, часами, не устава, не дыша, не шевелясь.

Шуриян (его тибон) гласна, спокойное выражение лица, насмешные как - теми доклящи, овладевший вниманием всей аудитории.

Зсеря, меньшевики и цынаки /Саповский, Айолло и др./ всегда выступали против Шурияна. Надо было видеть в тот момент спокойное, невозмутимое выражение лица Степана Шурияна", так рассказывала Маро Туманян в своих воспоминаниях о С.Г. Шурияне.

К этим воспоминаниям присоединяюсь и я.

В мартовские дни, с оружием в руках оказался в боях молодой горячий дружинник Станас Туманович Гилустян. Всегда одним из первых рвался в бой для выполнения различных боевых заданий. Часто его останавливали, и он обижался.

Как-то, во время уличных боев, я спустилась вниз / жили мы на третьем этаже / сестры / и вышла на улицу сменить педурного. На углу Цолокшиской и Калобаканской улиц был санитарный пост. Ндруг, я увидела, что кто-то бежит с криком, размахивая руками и с ужасом на лице. Его спружили джи, подбежала и я к нему, и узнала нашего молодого санитаря дружинк /к сожалею не помню фамилии/. Речь запыхавшись рассказывал он: "сон там", покаянная рукой повали себя-"дерутся и рекут друг-друга шмаки и муссалатисты, и бегут в нашу сторону".

Откуда не возьмись, словно вырос из под земли, оказался около санитаря Станас Гилустян и услышав рассказ, раздвинул толпу, подошел к санитару и дал ему вонючек почечину со словами: что-ты врешь и заводилшь панику я сейчас оттуда иду и никого там нет и никто никого

на речет. Муссавагистов прогнали далеко. "Марш сейчас-же в штаб, там расскажешь о своей панике", и привел его в штаб дружины. В штабе находился комиссар дружины Серго Мартикян. "Ну, в чем дело расскажите", сказал комиссар. Оправдываясь, с волнением в голосе выпалил санитар: "Товарищ комиссар, я струсил, нехорошо побоялся, когда услышал грохот пулеметов, стоя на посту было страшно одному, вблизи слышалась ружейная перестрелка, я впервые на задурстве т. комиссар, больше этого не будет, простите пожалуйста, струсил и убежал, поверьте мне я правду говорю", так закончил свое объяснение санитар, вытирая, струившийся пот с лица (от волнения).

Комиссар его крепко отчитал и предупредил, что, если он еще раз убежит с поста, его будут считать как дезертира. "Лаж слово т. комиссар я больше не буду", повторил санитар. Серго Мартикян хлопнул его по плечу и сказал мягко: "верю, что этого больше не будет, ничего, прикинься, это только страшно в первый раз. Я надеюсь, что ты все понял".

После ухода санитара, О. Гымустьян получил выговор за грубое обращение от Серго Мартикяна, указав при этом строго, чтобы он не смел больше заниматься рукоприкладством, что надо убеждать словами, а не руками.

Один из наиболее значительных эпизодов боевой жизни дружины, связанной с Советской властью в гор. Кубе.

Боевая дружина являлась, как уже говорилось, опорой Нахинского Комитета партии. Она пользовалась безграничным доверием и служила для исполнения любого поручения или боевого задания. Например: Если Комитету необходимо было послать боевик для выполнения какой-либо военной цели, или охраны военного объекта, или ведения боя, — то обязательно в числе 100 чел. точно были 20-25 человек из боевой дружины большевиков.

Дружинники во всех боях являлись руководящим ядром П.О.

боеспособности и выполнении боевых заданий.

Дружинники заражали своим энтузиазмом и храбростью бойцов других частей.

. . . И, так, через некоторое время, после мартовских событий, боевая дружина во главе с Артавакелем Оганесяном, с эшелонам в 500 чел., под командованием Фиктора Нанейшвили, отправились в Лербент.

По прибытии в Лербент из бойцов эшелона был выделен отряд в 182 чел., состоящий из дружинников и армянских национальных частей, и под командованием Артавазда Оганесяна был отправлен в Кубу.

В числе этого отряда находились Артак Стамболцян, Генрик Тонмасян, Арсен Амбаров, Мирза-Туниев М., Леонид Марский, Манучаров М., Арутюнян Манучаров Г., Геловани /впоследствии оказался предателем, и перешел на сторону Дусаватистов и был в 1919 г. убит коммунистами бакинского подполья/, — и другие.

Занятие Кубы прошло без инцидентов. на площади Кубы состоялся митинг, на котором с речью выступили А. Амбаров и А. Оганесян о целях и задачах Советской власти.

Вот, что рассказывали ^в своих воспоминаниях т.т. Мирза-Туниев М. и Арутюнян Ггия по поводу поездки в Кубу.

«По прибытии в г. Кубу, население города очень радостно и дружелюбно встретило отряд. Дружинники освободили из тюрьмы арестованных рабочих и крестьян, установили в городе должный порядок и приступили к организации Советов. На третьи сутки, перед зарей, патрульная служба отряда обнаружила, что город окружат и была объявлена тревога.

Отряд организованно развернулся в боевом порядке и принял бой. Оказалось, что город окружен бандой Имам-Годинского, которого не было в городе, когда прибыл отряд в Кубу.

Ночью, когда начался бой, комиссар Геловани в штабе не ночевал, явился в отряд на следующий день под предлогом, якобы, рванения руки и

аиряя отряду съяться, что моя бандита обе акт провалить отряд и т. Баку и сохрнить боем хиснь. Отряд на этот провокационньй призыв не согласилд и продолжал боевые действия до прибытия помощи".

Командантом города был назначен Станесян А., а начальником по вооружению т. Артак. Население под давлением Мусаватистских банд сдавало им свое оружие, а годное старалось припрятать. В это время был организован отряд местной гвардии, находившийся отдельно от дружины. За время пребывания в Кубе боевая дружина заслужила уважение и доверие населения.

Мусаватисты-ке вали зречи населения подготовительную работу к внезапному нападению на организованную местную Советскую власть.

Были получены сведения, что из Цусаров направляется банда во главе с подполковником Алибековым и князьями Шахинскими. На разведку был послан Геловани, который по возвращении успокоил всех, что все службы в порядке и кругом никого нет. Однако остальные дружинники во главе с Артаком сообщили, что кругом неприятели и окрывают их. Последнего вместе с т. Мирва-Туниевым, — Станесян А. нарушил для связи с т. Стурова по телефону для оказания и высылки помощи им.

Мусаватисты появились внезапно ночью и стали обстреливать дружину через окна с улицы. Тов. Станесян А. приказал бросить две гранаты через окно в наступающую толпу. Тов. Артак, т. Парский, Мирва-Туниев, Якушаров И. первыми бросились на улицу и от взрыва гранат нападающие отомыслились и отошли назад. Воспользовавшись этим моментом дружина открыла пулеметы и начала оборону, в результате которого удалось бросить банду до конца улицы, а дружине занять позиции. Но к утру силы поля были заняты огромным количеством повстанцев, доходившим до 6 тыс. человек. Все это угрожало дружине. Положение стало отчаянным. Находясь под обстрелом со стороны города, и поля, дружина постепенно отступала вглубь города, где и укрепила свои позиции. Отряд местной гвардии

с оружием дружины, которое им было дано, — изменил и перешел на сторону противника. Конный отряд армянских национальных частей, находящийся в другом помещении, повстанцами был целиком вырван.

Большевистская дружина три дня вела отчаянный бой и за это время 4-рава банды послали делегации с требованием сдаться, указывая, что связи с внешним миром нет и помощи им ждать неоткуда. При этом дружине, в случае сдачи, гарантировали жизнь, угрожая в противном случае всех переубивать.

Несмотря на то, что Геловани в это время вел предательскую политику — отряд все же решил драться до последнего патрона. Количество патронов с каждым днем уменьшалось, уже не было продовольствия. Положение было трагическое. Дружина считала, что живыми не выбраться им из Кубы, если не подоспелет помощь.

Тов. Станесян Артаванд предложил прорвать фронт и через мост отступить к Ульмасу, но град пуль преграждал дорогу, отступать приходилось с большими потерями. Патроны были на исходе, приходилось стрелять из берданок.

Впереди дома дружинников находился огромный сад, в конце которого было два дома и в одном из них уже находился противник.

Тов. Станесян А. приказал т.т. Артаку, Манучарову М., Мирза-Туниеву Арутюняну Р. и Г. Варскому пробраться через сад в тыл противника и отогнать его. Обращаясь вечером по крыше, через сад ко последнему дому и очутившись за стеной, где сидело много народу — т.т. Артак, М. Варский и Арутюнян Р. бросили 3 гранаты, проявилась паника и противник удрал. Чом был вынят, но опасность не миновала, противник вновь повел наступление с намерением захватить все дружину.

Противник снова послал делегацию с требованием сдаться, на что дружина ответила, что сдаться не будет, а в случае присылки новой делегации, таковая будет уничтожена.

Бой начался в наступлении. Дружи́на находилась в окружении со всех сторон. Несмотря на безвыходное положение, дружинники героически отразили до последнего патрона. И этих ожесточенных боёв был убит один 16-ти летний дружинник Теонил Харский и тяжело ранен Мирза-Туниев.

Этот дуткий момент был рассеян выстрелами рывгва артиллерийских снарядов и все сразу поняли, что пришла наконец помощь. От радости пулеметчики выправили нас последний огонь по противнику, наводив на него страх, что врагу они не сдадутся никогда, что борьба продолжается.

Необходимо вернуться к погибшим, предшествовавшим спасению Кубинского отряда дружинников и рассказывать о похоне отряда дружинников, ~~похоне~~ и Баку на помощь Кубу.

Здесь, состоящий из боевой дружины под командованием Г. Стурва и Б. Авакяна выехал в дербент для охраны линии и установления связи с другими частями, в частности с Кубинской группой. Получив подкрепление в Баку из армянских частей, дружина немедленно выдвинулась к Хачмасу. В составе дружины были т.т. Джитаров С., Галустьян О. Евбашев М., ~~Башев А.~~, Мартикян Т., Заркисян Т., Чачатуров А., Мартикян Серго и др.

Эти дружины в эшелоне были и другие воинские части и артиллерия.

По воспоминаниям Серго Мартикяна и его сына Татула/.

~~По дороге~~ по дороге могли быть нападения на эшелон, могли быть ~~нападения~~ пути, впереди пустыми разведочный паровоз на котором помещались 4 чел.; Галустьян О., Евбашев М., Манучарян Г., Мартикян Т. Ехали ~~быстро~~ быстро, наного впереди эшелона. Отъехав немного, в 4-х ~~милях~~ от Чыкхаса отряд имел стычку с вышедшим навстречу повстанцами. После напряженной перестрелки обратили их в бегство. Дальше ~~шли~~ шли осторожно, без всяких происшествий и прибыли на железно- ~~дорожную~~ станицу Чыкхас, откуда шла шоссеная дорога по Кубу/25 км./

Прибыв в Чыкхас, в результате выяснившейся ситуации, Серго ~~был~~ было необходимо выехать в Баку за подкреплением.

В числе дружинников стоял в ряды и 15-летний Т. Мартикян. На требование командира выйти из рядов и остаться при эшелоне в Уачмасе,

Т. Мартикян отказался. Но тут вмешался комиссар эшелона Георгий Стуруп и приказал немедленно выйти из строя, мотивируя тем, что всех в Кубу отправить нельзя, что многие объекты в Уачмасе и ему следует остаться. Основным же мотивом его было то, что каждый боец должен быть дисциплинированным и выполнять задания командования.

Что-же из себя представляла Уачмаса?

Рядом от железнодорожной станции были расположены дома местных жителей. Большинство домов пустовало, некоторые были разрушены, от некоторых остались только дымовые трубы. Склады и некоторые железнодорожные здания были также разрушены и разорены. Сама железнодорожная станция была в негодном состоянии. Вдоль полотна железной дороги, в ваге ожидания, на платформе и в станционных помещениях были разбросаны телеграфные ленты и различные железнодорожные и почтовые документы.

В ваге ожидания остался полуразбитый бюджет, стемля в окнах разбиты и т.д. Все это было дело рук мусавятовских банд.

После того, когда часть дружинников вынуждена была остаться в Уачмасе дружинники должны были постоянно обходить территорию и следить за тем, чтобы не было безобразий, маршперетва и т.п.

Молодой дружинник "Атум" Мартикян рассказывал: " Не успела скрыться дружина на шоссе, как вскоре вспыхнул пожар чуть-ли не в единственном двухэтажном доме Уачмаса. В первом этаже этого дома был керосиновый склад. Не имея возможности потушить пожар и спасти здание, оставшиеся дружинники пошли охранять склад и склады, в которых хранились большие валасы сухофруктов. Склады были завалены ими, двери были настежь открыты. Маршперет, начавший мешки сухофруктами, тащил их и еле-еле дошел, как вдруг, дружинники выгнали их, склад им соответствующим образом прекратил расхищение, и маршперет утек.

Несмотря на то, что грузинские прибывшие из голодного Габу, они
уже не брали с собой в вагон сухофрукты, лишь ограничивались тем,
то или по немножко штук при охране складских помещений.

Командар эшелона т. Стурва, особенно строго следил за этим и внушил
всем как надо относиться к социалистической собственности, созна-
тельно относиться ко всему, быть во всем примером для остальных
и сокращать большевистскую бдительность.

Вскоре со стороны Кубь покышались взриво пожаров, которые вов-
никли там, в результате поджогов, производимых музаватскими
бандами.

Начали появляться и беженцы из Кубь, рассказывающ об ужасах творя-
щихся там, об окружении со всех сторон наших войск. Количество
беженцев с каждою часом все увеличивалось и эшелон их принимал,
кормил, успокаивал, перевязывал раненых и оказывал всякую посильную
помощь. Руководство эшелона получило сведения, что попали в окру-
жения и части посланные на помощь в Кубь.

Окруженная дружина преследовалась по пятам. Противник прибли-
жался к Учмасу.

Руководство эшелона в лице т. Стурва, дало распоряжение о посла-
ке в вагоны для следования в сторону Дербента. Эта мера была
двигана тем, что расположение эшелона было очень невыгодным в
стратегическом отношении. Впереди и сзади почти совершенно ровная
территория без всяких естественных прикритий, свали в нескольких
сотнях метров-море, а бойцов в эшелоне мало. По приказу командова-
ния поезд стал двигаться на север от Учмаса. Только отъехали как
навстречу со стороны леса увидели бежавших двух бойцов и одного
санитара, размахивающих руками. По распоряжению т. Стурва поезд
был остановлен и мы узнали, что наши дружинники отступая идут
в сторону Учмаса и что нашему поезду следует вернуться, иначе
противник, узнав обстановку, может направиться в Учмас и
уничтожить всех. Товарищ Стурва Г. дал распоряжение немедленно

вернуться в Чачмац.

Чокоре, после возвращения к железнодорожной станции Чачмац стали подходить бойцы, отступавшие из Цубы и в числе их и наши дружинники."

Вот, что рассказывал дружинник Сергей Икитаров /записано с его слов и после проверено по воспоминаниям участников/.

"Не доходя 5-6 верст до Цубы отряд остановился и тут открылась следующая картина: впереди в котловине г. Цубе, и на вершинах гор, окружающих его, находилось огромное количество вооруженных людей. Тут-же было устроено совещание с командиром армянского отряда, которому т. Ананченко Н. предложил немедленно выпустить три шрапнели по повстанцам и тем самым дать знать осажденному в Цубе, отряду о прибытии подкрепления.

Далее было предложено разбить отряд ~~на части~~^{три}, из коих первая - под командованием Ананченко Н. должна была повести наступление на левый фланг, вторая - на правый и третья должна была служить прикрытием батарей. Командиру армянской части было дано указание не вводить орудий впрелю до особого распоряжения.

Сошественская дружина первая повела наступление на левый фланг. Несмотря на сильный оружейный огонь противника, гора была взята без особых потерь с нашей стороны.

После захвата этой позиции, батарея перенесла огонь на правый фланг. Обогнув круто правый фланг противника, отряд начал вести наступление. Противник упорно отстаивал каждую пядь земли.

Во время наступления со стороны противника раздавались провокационные крики "не стреляйте свои". . .

Наступление продолжалось. ~~Противник~~ ^{Противник} бьется с ~~отступающей~~ ^{отступающей} позицией, повстанцы выкинули белый флаг с просьбой выслать делегатов для переговоров. Наступление было приостановлено.

супротивник бланетки.

Под вымпелом "Яониль" хитрый обессилевший тяжело раненый
блещет и ползает к своим. В этот момент раздается со стороны полстан-
цев частая стрельба. П рудом дружки произошло замешательство,
предполагали, что Сергей Хитаров убит. Но услышав команду *Анниченко*
"правый фланг — штыль вперед, левый перебежка вперед", дружинники
бурдовым образом убили кавказца Чхатырова Т. и под дружное "ура" пошли
в атаку. Противник дрогнув, не сделал ни одного выстрела. В этом
бою был убит дружинник А. Салатам и тяжело ранен т. Ачатуров А.

На черном в темноте легче было передвигаться. Товарищ
Анниченко Н. приказал убитых пока оставить, а раненых уложить на
спальники — соорудили их из матов, укутать их в шинели и двинуться
во направлении города. С большими затруднениями дружка начала
перехватывать и оказалась в тылу противника с восточной стороны
города. В темноте ничего не было видно, только были слышны *сзади*
стрельба и конопала неприятеля. Таким образом с носилками, они
шли по мочети. Двери мочети были закрыты, вломить ее не представ-
лялось возможным. Раненых на носилках положили посреди мочетной.
В это время из-за угла мелькнули две фигуры. По команде Анниченко
их позвали к дружинникам, познание предложили им под стрелком
штыря укрыть раненых и пригласить дружинников до рассвета. Штырь
на них был Була, которого взяли к умирающему для принятия причастия.
Була вынужден был согласиться и всех повел в свой дом, который
находился далеко от мочети. Ложили раненых, особенно тяжело был
ранен дружинник Ачатуров А., который еле-еле двинули их и
дружинники улеглись на отцах после непрерывного боя. Большими
силами установили охрану. Товарищ Анниченко Н. предложил Буле
Азарову Хитарову, чтобы в сопровождении Зябкина и наших
дружинников пройти через неприятельскую цепь и дать знать дружке
дружинников, что они с ранеными находятся в доме Булы.

Под угрозой смерти, Мулла приказывал 2 ^к лезгин с дружинниками, в том числе ^{Или} Б. Гадустан, который вернулся на рассвете вместе с группой из числа осажденных дружинников во главе с Манучаровым М. Тут мешкаты нелья было. Мулла организовал фаэтон для раненных. Положил туда тофяки и подушки для них и дружинники должны были покинуть дом Мул. Дорога становилась чем дальше, тем тяжелее. Идя до центра города где находится госпиталь, дружина соединилась с группой осажденных во главе с Артаваздом Гранесян и стала отступать.

Отступали через многочисленные группы налякавшиеся по дороге, стреляли отосклу, из окон домов. На ~~длинную~~ шоссе вдалились ^{убитые} лошади, перебитые фаэтоны с беженцами, нагруженные до верха столами стульями и другим домашним скарбом.

Всем раненным пришлось пешком бежать от преслед. ~~врага~~.

Тяжело-раненный Качатуров А. был двоюродным братом Мхитарова С. последний видел, что Качатуров А. не может больше идти и решил его застрелить, когда тот шел впереди Мхитарова. Почувствовав нецелое Качатуров А. неожиданно обернулся ~~назад~~ и увидел дуло револьвера, направленное на него Мхитаровым. ^{упрекнул его} Мхитаров сказал: "Бережись, человек!" Мхитаров в волнении ответил, иди поскорее и Качатуров ускорив свой бег еще живым прибыл до санитарного поезда, который ожидал в Качмаре с эшелном во главе с Г. Стурра."

/ Об этом рассказывали в своих воспоминаниях также А. Качатуров, И. Ананченко и Манучаров Г. /

Трагическое отступление из Тубы представляло жуткую картину Мусаватские бандиты творили зверства. ~~Итак как~~ при отступлении люди настолько обезумели от преследу ~~врага~~, что теряли рассудок, видя истязания павших за ними разъяренных банд павших, которая издевалась над ранеными, резала их на куски, рубила руки, отрезала носы, уши. Люди истекали кровью, умирали. Обедения, дома их предавались огню и мечу. Другом были подары,

оженцев на глазах у жандармов. Сын узника просил застрелить его сестру, дабы не отдала ее на издевательство бандам, а когда товарищ Мирза-Туниев, которого он просил, отказался, то брат сам застрелил свою сестру. . . . Через несколько часов подоспевшие части Красной Гвардии под руководством Ч. Манейшивили восстановили советскую власть в Кубе и наступил конец разгону мусаватистских банд.

Несмотря на пережитое, весь отряд по прибытии на станцию Лачмаса готов был снова к дальнейшим боям.

К вечеру, когда уже начало темнеть все были в сборе. Была дана команда двигаться к центру, и эшелон в полном составе двинулся из Лачмаса.

У самого полотна железной дороги раздались единичные выстрелы. Несколько пулеметные очереди из вагонов эшелона заставили замолчать роту мусаватистов, и эшелон двинулся дальше.

На одной из железнодорожных станций встретился эшелон с группой жандармов, возвращавшихся из Нербента. Несмотря на то, что в Нербенте была установлена Советская власть, представители буржуазных классов, проживавших в Нербенте, проводили контрреволюционную подрывную работу, направленную против Советской власти.

КОПИЕ С РОЛИ

34 18.

11064:

СОВЕТУ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ

13/IV.18
Баку:

УВАЖАЕМЫЕ ТОВАРИЩИ !

Я давно не писал Вам, т.к. был отраван от России. Сейчас открылся путь через Астрахань и буду по меньшей мере раз в неделю посылать курьеров.

Закавказье вступило в полосу активной вооруженной борьбы за Советскую власть. В течение трех дней 30 и 31 марта и 1 апреля и в г/ороде Баку шел ожесточенный бой. Сражались, с одной стороны, советская красная гвардия, красная интернациональная армия, организованная нами, красный флот, который удалось нам организовать в короткий срок, и армянские национальные части. С другой стороны, дикая мусульманская дивизия, среди которой немало русских офицеров, и банды вооруженных мусульман, руководимых партией "Мусават". С обеих сторон принимали участие в городских боях более 20 тысяч человек. Нам помогали еще гидро-аэропланы авиационной школы. Помощь была небольшая, отчасти благодаря дурной погоде, отчасти вследствие несколько сомнительного поведения командного состава школы, от которого мы не успели еще очиститься.

Результаты боев блестящие для нас. Разгром противника был полнейший, мы предиктовали им условия, которые беспримысливо были подписаны. Убитых более трех тысяч с обеих

Соп. НКП НК влиять МЭМОН
Азербайджанский филиал
ПАРТИЯ АРХИВ

ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ
Азербайджанского филиала
ИИЭЛС при ЦК КПСС

сторон. Советская власть в Баку все время висела в воздухе благодаря сопротивлению мусульманских националистических партий. Эти партии, во главе с феодальной (бекской и ханской) интеллигенцией, укрепившись в Елизаветополе в Тифлисе, благодаря подлой и трусливой политике меньшевиков, стали в последнее время очень агрессивны и в Баку. Из листовок, изданных нами и при сем прилагаемых, вы увидите, что они начали наступление на нас. Решалась судьба Закавказья. Если бы они взяли верх в Баку, город был бы объявлен столицей Азербейджана, все немусульманские элементы были бы обезоружены и вырезаны. Мусульманские контр-революционные элементы оказались бы хозяевами положения во всем Закавказье. Если иметь в виду их политические цели — отделение Закавказья от России и подчинение турецкому протекторату — ясно, что их победа в Баку привела бы к потере Закавказья для России. Меньшевики в закавказском сейме пошли уже на уступки "Мусавату" и согласились на объявление независимости Закавказья. Это не удовлетворило Турцию, она идет сейчас войной против Закавказья. А это наступление Турции должно было быть связано с выступлением мусульман внутри Закавказья, захватом власти в Баку и т. д.

Мы должны были дать отпор, и мы воспользовались поводом, первой попыткой вооруженного нападения на нас конный отряд, и открыли наступление по всему фронту. Благодаря стараниям и местного Совета и перебравшегося сюда Военно-Революционного Комитета Кавказской армии

См. №№ 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100

НАЦИОНАЛЬНЫЙ АРХИВ

ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ

Азербайджанского филиала
ИМЭЛС при ЦК КПСС

(из Тифлиса и Саракамыша), у нас были уже вооруженные силы - около 6000 чел/боек. У дагесталцудун имелись также около 3-4 тыс/чел национальных частей, которые были в нашем распоряжении. Участие последних придавало отчасти гражданской войне характер национальной розни, но избежать этого не было возможности. Мы яли сознательно на это. Мусульманская беднота сильно пострадала, но она сейчас сплачивается вокруг большевиков и вокруг Совета. В промысловых районах никаких столкновений не было. Красная гвардия, состоявшая из рабочих армии, мусульман и русских, охраняла промысла от нападений окружающих мусульманских сел.

После этого первого городского сражения на помощь к бакинским мусульманам явились дагестанские войска из Петровска и Шуры. 7 и 8 апреля мы двинули против них свои войска, и после бояв, происходивших верстах в 15-ти за городом (около Хурдалая), противник был разбит и отброшен.

Мы находимся сейчас в состоянии непрерывной войны. В течении последней недели у нас были бои и в Шемахе. Против 3-х тысячного отряда, присланного Елизаветпольским мусульманским национальным Комитетом, мы послали свои отряды, которые до получешки вчера следящими были разбиты и отступают и с ними вместе отступают 25-тысячная армия и мусульманская Исламская хайва. Вчера был

Сов. ИИП ИИ Филма ИИ
 Азербайджан Республикасы
 ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ
 ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ
 Азербайджан Республикасы Филма
 ИИИИИИ ИИ ИИ ИИИИ

отправлен нами новый отряд с артиллерией и пулеметами. Вчера же было получено нами сообщение, что из Елисаветполя двинулись новые два эшелона мусульманских войск во главе с грузинским князем Магаловым. Они выехали ст/Англий/ Аджикабул в 4-х часах езды от Баку. Там же скапливаются местные банды мусульман. Скопляются крупные силы и к югу от Баку, в Сальянах, куда прибыла дикая дивизия с артиллерией из Ленкорани.

Кольцо сжимается вокруг Баку и вероятно на днях будут иметь место новые большие бои. Мы должны были отправить сегодня силы для завоевания Петровска, который удерживает продовольственные грузы для Баку. Так как нам обещана для этой цели экспедиция из Астрахани, вероятно мы воздержимся от отправки войск отсюда.

Таково наше положение. Думаем, что выйдем победителями. Тифлисские власти во главе с меньшевиками ведут себя двусмысленно. Здесь в Баку все партии смирились, правые эсеры вели себя великодушно, бились и умирали вместе с нами. Сейчас просят оружия и меньшевики и обещают свою поддержку. Я прислал их радио в Тифлис и ответ Жордания. Интересно радио и члена Закавказского сейма Тер-Газатьяна, который в дни сражений очутился в Баку.

После победы, сдержанной нами в Баку, Совет упрочился окончательно, и мы имеем возможность провести серьезные мероприятия. Давно решена национализация нефтяной промышленности, которую собираемся осуществить. Нефть сейчас уже

в нашем распоряжении. Первые три шхуны мы уже отправили в Астрахань вместе с нашим представителем Сааком Тер-Габриэляном (Сталин его шлет). Он будет жить в Астрахани. С требованиями обращайтесь к нему по адресу Совета. Одновременно нужно национализировать банки и морской транспорт. Последний так же находится в нашем пользовании после собраний. Пока что мы обложили капиталистов налогом в 50 миллионов руб/лей⁷. О положении на Северном Кавказе почти ничего не знаю, т.к. никакого сообщения нет. Мы оторваны и от Тифлиса. Из телеграммы Борджани знаю, что война с Турцией уже началась. Нам нужно было бы заявить о своем отношении к войне, и накануне событий я собирался сделать официальное заявление, что мы стоим за соблюдение условий брестского договора и войны с Турцией вести не должны. Но, с одной стороны, события, с другой - наша неосведомленность об общем положении в России, заставляют нас выжидать. Практического значения наша декларация и не имела бы. Мы получили резолюцию, принятую Краевым Комитетом в Тифлисе, которую также посылаю Вам.

Через Астрахань теперь и Вы могли бы сноситься с нами. Из моих курьеров ни один до сих пор не возвращался. Прошу через Астраханский Совет или нашего представителя в Астрахани Саака Тер-Габриэляна посылать нам письма и литературу.

Для проведения национализаций нам необходимы будут деньги. Тридцать тиков с деньгами (по слухам около 30

миллионов) были захвачены на Сев [арном] Кавказе чеченцами и не дошли до нас. Кроме 30 мил [лионов]7, привезенных Кабо-земин, у нас денег нет. Теперь есть путь, может быть. Вы придете и нам скоро на помощь.

Мы так оторваны от вас и так неосведомлены о положении вашей, что я пишу и думаю, имеет ли смысл мое обращение.

Влияние наше, большевиков, и без того было громадное в Баку, сейчас мы хозяева положения в полном смысле слова. Партия Даванакшутян, хотя и поддерживает нас пока во всем, не обещайте и не давайте пока ничего. Усиливать их больше не следует. Если наши делегаты - Коппиноши и Тер-Петросян там, передайте, что все ими привезенное должно быть исключительно для нас.

Пишите, дайте указания, шлите литературу.

Горячий привет дорогим товарищам Владимиру Ильичу, Троцкому, Сталину, Бухарину, Каменеву и всем другим.

Ваш С. ШАУМЯН

Копия с неавторизованной копии верна:

ДИРЕКТОР ПАРТАРХИВА ПРИ ЦК КП(С)АРМ. *А.Туманян* (А.ТУМАНЯН)

18/1У-41 г.

Сов. НКП НК ЧССР
ПАРТИЯ АРХИВИ
ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ
Азербайджанского филиала
ИМЭЛС при ЦК КПСС

Н. ИВАНОВ

КОМИССАР БАКИНСКОЙ КОММУНЫ

Александр Алексеевич Иванов родился в апреле 1883 г. в селе Уоолье Иркутской губ., в семье ссыльно-поселенца. После окончания Иркутской гимназии А.А.Иванов поступил в 1901 г. в Казанский университет, из которого весной 1902 г. он был исключен и выслан в Иркутск за участие в студенческих "беспорядках". Здесь он поступил на работу в Управление Забайкальской железной дороги, где близко сошелся с местными социал-демократами, пристрастившими его к чтению марксистской литературы. В 1902 г. А.А.Иванов вступает в ряды РСДРП и начинает работать нелегально под партийной кличкой "Рыжий". В течение 1902-1905 гг. он неоднократно подвергался обыскам и допросам. В октябре 1905 г. А.А.Иванов был избран членом забастовочного комитета и участвовал в прекращении работы Забайкальской железной дороги и типографий г.Иркутска. Вел агитацию среди войск, возвращавшихся из Манчжурии. Входил в состав боевой дружины и 18 октября 1905 г. был арестован с оружием в руках, но через несколько дней освобожден по общей амнистии. В ноябре 1905 г. А.А.Иванов участвовал в захвате власти и создании Совета рабочих депутатов Забайкальской железной дороги. 31 декабря 1905 г. А.А.Иванов был снова арестован и просидел 3 месяца в Александровском центре за нарушение обязательного постановления генерал-губернатора о введении военного положения. После освобождения уехал в Петербург, где организовал конспиративную квартиру по связи с сибирскими организациями РСДРП. Работал под руководством К.Н.Самойловой. Осенью 1907 г. поступил в Петербургский университет, где начинается долготелее творческое содружество сперва студента, а потом химика А.А.Иванова с талантливым русским ученым - С.В.Лебедевым, создателем

синтетического каучука.

В 1916 г. А.А.Иванов получает назначение на Бакинский завод "Нефтьгаз". Самая сильная организация РСДРП была у рабочих нефтепромыслов и нефтеперерабатывающих заводов, но среди администрации завода "Нефтьгаз" А.А.Иванов был единственным большевиком. Он сразу же был избран членом Бакинского комитета РСДРП. После февральской революции 1917 г. А.А.Иванов, как представитель Бакинского комитета, входит в состав Бакинского Совета, руководимого тов. Шаумяном. Одновременно, по заданию партии, он работает членом Городского продовольственного комитета и членом ревизионной комиссии этого Комитета. Этот Комитет в период "двоевластия" являлся органом Временного правительства. Работать здесь, среди чуждых по своим политическим взглядам людей, было весьма тягостно, поэтому после бескровной победы Октябрьской революции А.А.Иванов решительно отказался от сотрудничества с этим Комитетом, всё еще целявшимся за власть. А.А.Иванов берет расчет на заводе и целиком посвящает себя работе в Бакинском Совете. Бакинский Совет признавал власть только Петроградского Совета и не подчинялся Закавказскому сейму, объявившему Закавказье независимым государством и склонявшемуся к установлению турецкого протектората. Таким образом, город Баку был единственным оплотом Советской власти в Закавказьи.

Внутриполитическая обстановка в г.Баку была весьма сложная. Большевикам приходилось бороться с меньшевиками, эсерами, анархистами, дашнаками и мусаватистами. Политическая борьба осложнялась национально-религиозной враждой. Значительная часть мусульман, находившихся под влиянием мусаватистов, была настроена контрреволюционно. Муллы вели в мечетях антисоветскую агитацию,

Трудящиеся же мусульмане, армяне и русские были за революцию. Обстановка продолжала накаляться. Поводом к открытому вооруженному столкновению послужило разоружение советскими войсками контрреволюционного отряда всадников "Дикой дивизии", собиравшегося с большим грузом оружия отплыть в Ленкорань на пароходе "Эвелина". 30 марта 1918 г., вечером отряд тов. Рябова в составе 40 человек явился на пристань и потребовал у всадников сдачи оружия. Когда те отказались, завязалась перестрелка, в результате которой из отряда Рябова было убито 9 человек. На помощь Рябову пришли другие отряды с пулеметами. В 5 часов утра 31 марта всадники сдали 50 винтовок, а остальное оружие выбросили в море. Всадники были освобождены, но после этого представители мусаватистов предъявили Исполкому Бакинского Совета ультиматум о требовании возвращения винтовок и угрозой разоружить все советские войска. Исполком согласился возвратить винтовки, но это не остановило развития мятежа. К вечеру 31 марта по всему городу уже шел бой, на улицах строились окопы.

На стороне Исполкома были вновь оформленные интернациональные батальоны Красной Армии, рабочая Красная Гвардия, 35-ый Туркестанский полк, 2-ой Армянский полк, армянокие дружины дашнаков и канонерки "Карс" и "Ардаган". На стороне мусаватистов - мусульманские батальоны и отдельные дружинники. Кроме того, на помощь мусаватистам стекались массы сельчан из окрестных селений, подстрекаемые беками. Нейтральными оставались: 36-ой Туркестанский полк и авиационная школа. Советские войска занимали восточную часть города, населенную преимущественно армянами и русскими; войска мусаватистов занимали западную, нагорную часть города (крепость, Чемберканд, Тезайир, Шемахинка), населенную

преимущественно мусульманами.

1-ого апреля линия фронта проходила по берегу моря до Михайловской улицы, по Михайловской, Воронцовской и Торговым улицам, поднималась в гору по Гоголевской улице и переходила на Б.Морскую и Станиславскую улицы. Особенно упорный бой шел за дом Салимова на углу Гоголевской и Каменной улиц. Штаб Советских войск помещался в гостинице "Астория" на Б.Морской улице. В разгар событий А.А.Иванов явился в штаб и предложил использовать его в качестве простого красноармейца. Ему было поручено организовать самооборону большого дома № 2 по Б.Морской, на углу Набережной... К вечеру 1 апреля мусавитисты отошли на Базарную и Бадаханскую улицы, была взята мечеть возле пожарной части на Б.Морской. Канонерки "Карс" и "Ардаган" вели редкий артиллерийский обстрел крепости, которая вскоре была занята советскими войсками. В 9 часов вечера мусавитисты подписали предъявленный им Исполкомом ультиматум, по которому они признали власть Бакинского Совета, обязались разрушить или вывести из Баку все вооруженные части, открыть железнодорожный путь до Тифлиса и Петровска.

Мир был заключен, но страсти еще не улеглись. Перестрелка продолжалась 2 апреля. Поздно вечером вспыхнул пожар на пристани № 21 Русско-Кавказского Товарищества, которая сгорела дотла вместе с баржей, стоявшей у пристани. В этот же день загорелось здание мусульманского благотворительного общества "Измайлийе", составлявшее украшение города. Сгорело много лавок на Баварной улице.

Вечером 3 апреля у гостиницы "Астория" состоялся митинг, на котором население призывалось приступить к мирным занятиям.

С утра 4 апреля открылись лавки и конторы. На нефтепромыслах Биби-Эйбат и Балаханы военных действий не было. Промыслы охранялись рабочей Красной Гвардией, в которую входили и мусульмане, и армяне, и русские. Число жертв мятежа ориентировочно определялось в 700 человек. Усилиями обеих враждующих сторон удалось удержаться в пределах борьбы за власть и не дать разгореться армяно-татарской резне... 7 апреля проходили похороны трех видных эсеров: Атабекяна, Тагиева и Денежкина. Во время похорон было получено сообщение, что к городу подошел Дагестанский полк, имея в своем составе кавалерию, пехоту и артиллерию. Советские войска оттеснили противника, но железная дорога до Петровска осталась в руках дагестанцев. Благодаря этому подвоз хлеба в г. Баку прекратился. Создалась также угроза водоснабжению города. На город надвигался голод...

25 апреля 1918 г. Бакинский Совет утвердил состав Совета Народных Комиссаров Бакинской губернии под председательством тов. Шаумяна, который получил также пост народного комиссара по внешним делам. Тов. Джапаридзе был назначен народным комиссаром внутренних дел. Тов. Корчагов стал народным комиссаром по военноморским делам...

В связи с катастрофическим ухудшением продовольственного положения тов. Джапаридзе был назначен, по совместительству, народным комиссаром продовольствия. В этот период А.А. Иванов являлся ближайшим помощником Джапаридзе по продовольственным делам. Джапаридзе поручил А.А. Иванову возглавить строжайший контроль за всеми пекарнями города. Ни одна буханка хлеба, ни один чурек не должны были миновать систему карточного распределения. Обычно говорят, что чекисты должны иметь "чистые руки". Это же

можно было сказать и по отношению к комиссариату продовольствия. Тов. Джапаридзе и его подчиненные оправдали доверие партии...

Вскоре Бакинский Совнарком национализировал нефтепромыслы, но Главконефть не согласилась с этим мероприятием и дала распоряжение отложить национализацию. Последовал обмен телеграммами между Шаумяном и Лениным и дело было улажено в пользу немедленной национализации. Оставалась неясной масса технических и организационных вопросов, подлежавших выяснению в Высшем Совете Народного Хозяйства. 5 июля 1918 г. А.А.Иванов был вызван к тов. Шаумяну, который вручил ему мандат на срочный выезд в Москву, в ВСНХ. Командировка была с успехом завершена...

Параллельно работе в Комиссариате продовольствия А.А.Иванов, как специалист-химик, был привлечен также к работе в Комиссариате по военно-морским делам. Народный комиссар тов. Корганов поручил А.А.Иванову срочно разместить заказ и доставить в г.Баку военно-топографические карты Кавказа. Командировка была успешной. Карты были доставлены...

К г.Баку приближались турецко-немецкие войска. Много большевиков ушло из Бакинского Совета на фронт. Эсеры, меньшевики и дашнаки оказались в Совете в большинстве.

25 июля 1918 г. состоялось чрезвычайное заседание Бакинского Совета, посвященное военному положению г.Баку. Большевики предлагали защищать Баку своими силами с помощью революционной России. Эсеры, меньшевики и дашнаки предлагали пригласить английские войска, якобы с целью защиты населения города от "турецких зверств".

ФЕВРАЛЬСКИЙ ПЕРЫВОРОТ В БАКУ. — 1917г.

а в то время служил из Нефтепровода т.Бр.Нобель лорзаван
и со мной служил Агоров. — все т.Агоров был меньшевик
и в большевизм на нефтепроводе Касумова служил т.Ибрагимов Али
и на нефтепроводе Беденского меньшевик т.Зедельшвили
Сендро большевик. Районный Сов.т Депутатов возглавлял т.Сендро
и Пред. и Секрет. В.Егоров. Пред. союза нефтепр. мн-
и рабочих Харова район был избран я, а также пред. промис-
ленного комитета был я. в Бакинском Совете Рабочих Депутатов были
и т.Зедельшвили. На 1 маяскую демонстрацию мы шли к
Шабурчинской школе где Варя Маспарова говорила речь оттуда на-
шлись на Шабурчинскую площадь. На трибуне был Алем Дамард:
т.Заргаров, а тот же день в городе на площади Свободы на три-
бунах стоял тов. Шаумян Степан говорил речь. 4-го мая в залах
театра т.е. Балаханском Кружке была созвана конференция служя-
щих промислов., всех промислов, там присутствовал Крылов Алек-
сандр, и Давренев. Митяговали до получения, избрали коми-
тет. Одновременно большевизские служащие создали свой общ. вывод-
ный промисловый комитет ч.д. был в Черном городе .....
и в школе. Пятаков А.А. с.р. меньшевик, Рязанский С.И. интер-
националист меньшек, интернац. Макаров большевик и я и несколько
кадетов и с Балаханов Зедельшвили М.И./Ахмедов/ один из тех боль-
шевизм, один с.р. и некий Цукерман. именуя своим интернац. кадета
Ахмедов большевик Тухневей Н.И., Доминирующую роль играла в Ко-
митете большевизская фракция возглавляемая т.Пятаковым С.С. неси т.
да не сильней оппозиции правых партии мы добились что наши
представители были посланы в комитет к рабочим, а также рабоче
пришли своих представителей в лице тов. Мешкова Герасима, каже
тов. Балаханова М. и других. Характерно, когда керенский выпу-
скал Знамя Свободы, то меньшевики с.р. кадеты на собраниях в
Черном городе в столовой собора выступили за принудительную за-
пись, один из таких был делегат Мяташев / т.Мултаков Ленорк/
не большевизская фракция это правили. В комитете партии Балахан-
ского района сразу были образованы А-т был т.Зурабов и другие

на одном из заседаний председатель был т.Кечнев П., т.ВанеИвмиди Вак
тор сделал доклад на тему роль временного правительства и позиция
большевиков. Слабовавшие отступились, был избран Балаховский район-
ный комитет большевиков, туда вошли т.т. Пленников М., Кичев П.
Кичева Анна, Чедлашвили покойный Константин Арма /одна из 6/
одних т. Мамедяров Мар Выхан и др. -асумом. Была организована при Рай
кома парт. клуб возле 4 участка жилищам. Клуб организована жена ВанеИ
вил т.Вера, одновременно шла работа в продовольственный комитет.
Балаховский район против нас выступили меньшевики с.р.Иванов, Марьков
и другие/ примечание: Марьков сейчас в Грозном-ком, я вот/ им проши
ет от Балаховский Антонию Кичеву и Констанция А.Мамедярова/Марковскому
се. час/. Совет рабочих Депутатов в городе, когда большевистская фракция
требовала прекращения войны, ибо голод на фронте, тогда председа-
тель военной секции Мичкин /кадет/ устроил провокацию, произнес
длинную речь, обриваясь на большевиков. Ему всарозал покойный Вя-
ткова А.т., произошла волынка, чуть не кончилось побоищем. Председа-
телем собрания был меньшевик Иксон Б.В. / примечание: мичкин берет
служит сейчас в Коммунах/ После 2-го Всероссийского съезда с.р. и
с.д. мы в Балаховских собрали в школе гражданский митинг с докладом
выступил покойный Маумие Степан, все слушали внимательно часе два
Председателем митинга был избран, как только т.Маумие С. исполнил
летел. Киселев и Петроградскую городскую думу и роль президе партии
так с.р.Марьков Вячеслав и другие подняли бучу, правые ушли, а боль-
шевистки и сочувствующие остались. Часовское событие в Петрограде. Со-
бравается Центральным совет рабочих депутатов с докладом выступил
меньшевик Аюлло, накануне покойный Степан Маумие повестях передвиз-
ку и Лаканом Рабочем, под заглавием "помощь столбу артели
за расстрел Петроградских рабочих". Аюлло с гонимом в руках и взял
цитаты из французской резолюции толкуют их по своему, разный страсти
тах, что когда среди речи взял покойный Алена Динарадзе, то нес-
колько молодых офицеров крикнули "реставрировать его" по том. Марьков и
крикнул с места "не смейте". Против Аюлло выступили Алена Дина-
радзе и Исаия Степан. Была предложена резолюция Аюлло. Против го-

исходил один Струа Георгий , а мы воздерживались 9 чел. ибо атмосфера была так накалена , что нас бы растерзали . Кроме того перед нас даны не заседали фракция . Наконец выдвигает сентябрьская забастовка 17г. О заключении коллективного договора с нефтепромышленниками , переговоры тянулись несколько месяцев от нефтепромышленников был Тагановский С.С. и другие . От рабочих покойный председатель Союза нефтепромышленных рабочих шлолетов В., Басин , Барышев и другие . Переговоры ни к чему не приводи . Большевизская фракция решила бастовать , меньшинство о.р. выступили против забастовки доказывали что нефть армия будет на фронте полиноваться , но покойный Ажапаридзе Алевия о"умели провести все . Приехали делегаты с нефтьского фронта с"умели их убедить , что забастовка надо в этом направлении работат покойный Алевия /ма 26/ бы организованная стачечный комитет , комитетом район стачечный комитет , охраня промышленн , заводов , средства передвижения , забастовали . Председателем стачечного комитета был избран Алевия Джапаридзе , я был избран зам.пред. по учету и вывозу нефти . К нам явилась целая группа инженеров во главе с каким инженером Гмандургом и предложили свои услуги сотрудничать с нами и помогать нам . Центральным стачечный комитет помещался на Красноводской ул. Дворцовые №№ , во время забастовки приехали власти закавказского генерала Гегечкори Аветиса и Министр труда Гв-адам и на конференции в Летнем клубе выступили с речью , что мы всепрасно бастуем , надо было мирным путем добиваться все , отпоедь им для помощи Алевия Джапаридзе , спустя несколько недель забастовка была выиграна , характерно то , что когда старик Яминьян-де Исадор комиссар труда наку поехал в последнюю минуту к нефтепромышленникам , то во время перерыва покойный Алевия Джапаридзе совещал всех большевиков с конференция на крыше летнего клуба и директива как держаться дальше , забастовка была выиграна . Примечание во время конференции пока правесла отнять от нефтепромышленников . т.е. /перерыв/ но предложение большевиков было пред очено делегатам выдвинуть на егетав в Петр град на с"вид промышленных заводских к-тов , против выступил с длинной речью меньшевик Садовский . Он указывал , что эти идеи Ленина , против сидеть орган Керенского , после долгих дебатов выступил один матрос большевик Кузмановски и истрельно воздей

ботает на заводе имени Чест. Мадда на помой, Смилла и другие. На заседаниях 3 летом яро выступали ит большевиком Т.Т. Джидар, мовон Амурянн, всегда с места и, джа. От металлостов Яхонли А., -вспарова дари. На районне Чрмий город -ахробон, ст в джаков лам-лудигон, сивчала 17 Чурван онл против ас, а потом в 10г. с вадже о Блакенов т.Шикишиа, Румяндее с.Аллубов С. вст.пает миль 10г. вама партиа вместо того, чтоон б"валать диктатуру прелетарарате решили иктивговн: Ареван партиа воспользовалась, что в городе нет вода, ибо моллерски. водопроведе она отрезан туркмиа вместе жабон дивиде по л.орехо то ав мильгон в рыноках г'ду вист.пачи вима лядон, миль 26 и дру проявляли асск.

Примечание: до этого онл жарив бои под клубом под руководством т.Струа Георгия. много тов. погубло, нулевички Борским и другие/

Сдмьременио приехли отряд лавог. во-вранчирыва сдмого /на 26/ надо сказать, что отряд ивсодж прыку во заселено, в страде имелае кавалерия, под руководством т.Тамркина /Тамркин в последние время гражденской войны командовал кавальери мильном под чирачи. и 20, 21г.г. она командантом го.обла/ Туркиа выступила на Баку с регулярнм войсками, которые приехали из Константинополя, и также местное население мус.льманское, которое присоединилось к ним, видя в турках своих избавителей от большевиков, ибо в Зильшеннык она умел,вала время дашнаков, как в равные укегах 29 миль 10г. собираются раси равни бакинским совет с киреоблян. промышлене асвездск. комитетами, в порядке дня стоял вопрос о привлечении англическ. докладчик был т.Джумля С. / примечание: до этого поступило предложение генерала Аичеракова на Мерсан, где он предлагал свои услуги, как русским патриот со своим отрядом помочь нам справиться сию, от турецкого немецкут ввешствия, мы на севдепском фракции. обсудили этот и режана использовать его силу под нашим контролем/ , надо сказать, что на заседании Бакинског. Севдепа 29/УИ-10г. приняли командиры судов к часть матросов сдмине, конкретно мильк Давенсон Командар был пильнй в дни и др. Т.Т. Явдими, -вранчачеа кричала им вступ миль вождя английской вытпн и тот день у под"ехдо мильного театра она. м. омигелева я встретил из вестного ср.р. Аветгулова -мильшенныков асвелье шпарад.на., ранее скрылась с политического геривонти. и я в упор оказав, в присутствии

они будут дома , а англичане будут за них воевать/ примечание: как же велась эта война содзеты ночью снимались с фронта у одних спать домой, 4 августа, когда турки стали штурмовать город то с Петровской пашады Штиллера. Петрова лев. вс-ера отогнала турок от Баку, был армянско-авабольшевицкий отряд под командой тов. Аваченко и отряде на заб.-Элате III промисей победя чуть в плен не попал , этот отряд , а их рано утром разбудили в отряде выходились т.т. Артак вышеший секретарь Бакинского райкома, Крамаренко Маруся, Матушевская Оля, Ауниев Михаил и другие , а находился в отряде Петрова в 1-ой козачьей батарее. Турок отогнали в отряде Петрова находились 16 штук амуниции и снаряды в один прекрасный день мы стояли на дежурстве Петрову днем подошли несколько дашнаков и хотели взять у нас с дымовую пушку, мы об этом дали знать оди му на 26 т. Солцову , последний угрожая открыть огонь приказал удалиться. Одновременно состоялась партийная конференция вопрос решался об уходе и Аот, ахавь после долгих дебатов где выступил Каргенов покловный на 26 всев. комиссар Колесников , -чумян, Джапаридзе и др. было решено уйти. с отрядом Петрова, выбрав подкрепление и при та обороте через несколько дней все ус лись на пароходах., перед акодом и приехал к покойному Степану Шаумяну тоже хотел ехать, помладший лне ответил на пароходе Колесникова, он с тов. Михоном и Аирзяном и другими должны остаться на подпольной работе, пароходы ушли. и приехал в комитет партии , который помещался на Чадровой ул. бль. гостиница, , застал там т.Вильмут , т.Семена /безбородого/ ильед. Бакинск.робоц. экспедиц. / кажется фамилия дашнаки / /он ушел в Царском Го., ... Кемшицки сорвали телефон , разгромили наш комитет. и отправился в Бадахми застал оди го т. Плешакова в 4-те партии. Миньшадки принимали делег в ..... Искали т. Качазу Антонову хотели е. пр. стовать под видом не сдачи дел по производственному органу , но она успела уехать на приставь, оттуда мы заправились на каспийский нефтепровод т. Ягубову на кв. А. Аунянцева обсудили положение как дальше быть решили уйти в подполье. Ироцуден оди момент, было созвано оди заседание Баковского перед сдачей власти где являлось очень мало депутатов после большого совещания т.Алека Джапаридзе сказал, что последнее заседание Бакинского Совета считав закрытым, после отплытия пароходов в Астрахань через несколько дней мы судыкали, что наших товарищей востовели и отправляли в Ванковскую тюрьму , одновременно была освещена промислов

заводская конференция. Президиум состоял из меньшевика Вагатурова присяж. поверен. Эролом Спиридон Дзидик Мелик Галчан. Докладчиком о положении фронта был меньшевик Садовский, он указал в своей речи несмотря на наличие английски и видим 40 тыс. пайков в день все таки положение фронта тяжелое. Ближний выступил с возвращением назвал всех оборотцами меня хотела избить, Вагатуров и Дзидик угрожая мне кудиками оружием. Дзидик меня слова / Примечание: смотри мою речь в архиве Известие центра-Каспия приб. от 14 августа за №20/ т.Микоян, Беккер, Мирзоян, когда меня дзидик слова поднял большой скандал стука стульями. Седонлад был Киперманов Лев Сауловича внешенного работника и члену правления Ц.К.К. г.Баку Киперманов Л.С., Дзидик Алена послала в Персию за продовольствием, но пока он вернуся совершался переворот, его доклад был примерно такой, подлинное слова, слова Зоту сейчас большевиков нет и теперь в Баку будет клас / смотри архив зав.Центро-Каспия № 20 прилжия/ Была создана избирательная комиссия в новый создан в комиссию от большевиков вошел я т.Захребов, Хан-Будогов, з.р. Итерин Яна, в совет от кубанинского района меня проважал внешний коммунист Аамс Мамедов. Я пришел от черагородом.Создан собрался з'чашке чай; угол Меркурьевской и Горьковской / сейчас там магазин Бакозова ЦРК/ Председатель был меньшевик не помню фамилии и с.р. Осмицев / Примечание с.р. Осмицевы в 23г. поддел сурж. промисла/ На заседании баксовета каждый п.утя читала свои декларацию, меньшевик Айболо предлагал нам одно место в президиум т. Микоян от амена фракция ответил спасибо, мы не вошли нас насчитывалось в баксовете 25 большевиков. когда т.Микоян читал большевикскую декларацию составленную покойным Исламьяном в Тифлисе и до такого параграфа, где указал что пред Центро-Каспий Гужков взял у английского консула 10 тысяч и продал им Баку, что не это есть давние и что меньшевики делают контр-революцию и т.д. с.р. Захидек Осмицев взял звонок и выговору поднес Микояну в лицо и джид не дол ему говорить все время звонил ему чуть ли по фамилии, т. Микоян странно извожновалось взять в руки в карман, обследовал, но для того чтобы спровоцировать т.Микояна меньшевик Вагатуров влез ему в карман сказал, что у Микояна револьвер и он хочет стрелять

в председателе Чиничева, и озабочен отравный скандал, мы все покину-
 лись зал и ушли с вами ушли левые с.р., дельце динички. Одновременно
 началось репрессия на большевиков принудительная мобилизация на
 фронт. конкретно такой случай из меня лично был такой донос, что я
 дезертир поднялся этот донос некий Акимов и Кузнецов, нобольские
 слушание, меня в 8 участка арестовали. .. позволил члену Центр-Казань
 Ермаков, что я член Совета неприкосновенная личность, последний
 велел комиссару участка дальше меня посадить, хотели отправить в Ч.К.
 известному человеку с.р. но повелю что ночью наступали турки и пример-
 но к часу ночи мне сидело много в участке, мы посмотрели, что вся
 охрана ушла, мы тоже все ушли, утром началось осада городе и пример-
 но к 10 час. утра турки забрали город 3 дня продолжалась резня татар
 ская армянская, много населения провозило, армянские население разгра-
 бали, все армянские дома, меня дом спрятали 18 ч. в подвалах. Турки и
 вещи продержались мес.14 было разгромлена Германия, город заняли
 англичане, через несколько времени формировались белоохранительские
 отряды, в городе открылась все дульная стрельба по улице открылась
 дома терпимости, разгул, безобразия. Примечание: много пропущено
 следующий момент: 1/

- 1/ Чрезвычайная и 18г. Красной гвардии
  - а/ под руководством т.Габичева
  - б/ штаб помещался краснознаменной угол Гимназической
  - в/ покойный Авакян из 26/ проводил 17г.
  - г/ бойцовские митинги на площадь свободы с переносным сту-
 лом от ко.мал.
- 2/ -о время мартовских событий
  - а/ на кв. т.Мартиакяна Молоканов. 3, был большевиком таб 18г.
 в 18г.
  - б/ жена т.Мартиакяна т.Сото кормила всех.
  - в/ в то время в ногу был рван т.Микосян.
- 4/ 18 г. Июль мес. Черным город рабочие по еля потребовали
 выдачи им из дороговизны и пособие, ночью с тов.Исмаилян
 со мной отправлялись к покойному т.Авуману на квартиру и
 согласовали выдать всем рабочим месячный оклад, т.Филе-
 тов пред. с.я.д. протавлялся, но мы его уговорили.

24
~~24~~

- II -

Б/ Пропущено к парою 17г. в Хорезмах мы устраивали 2 раза в месяц собрание на Нефтепроводе Нобея, докладчиком приходил к нам Медрид Джедмен, ибо у нас было большинство торго

С коммунист. приветом АДМНИ
член ВКП/б/ 17г. парт. билет 0261509
лаку С.Мурская 24

после этой ситуации, войска были готовы, как в Ниневской обороне, так и в других случаях.

В то время они вносили в печать больше полковых команд, а также предупреждали, что в час ночи будет сигнал. После чего, войска были выданы на штаб мусаввистов, так и было после сигнала, вооруженные части напали на штаб, после горячей саватки штаб был взят, там мы нашли лаборатории где приготавливались пули и различные вещества, там работали рабочие Азербайджана и немцы. 10-12 марта война продолжалась, в этой войне погибли атабасков, Асватки, и Тагиев. мусаввисты удались и война прекратилась. Азербайджанцы стояли во главе.

(на помощь диким диванцам пришли дачестанды и в день полорона Атабаскова, хотели напасть на город, с помощью наших войск удалось их разбить и по приказу шахяна мы продолжали преследовать их. Как уже писали в известиях, что в ... в сельхразграбили и подожгли. Преследовали до Мураза, там мы арестовали ... делегатов среди которых был брат Т. Азизовского с женой и сыном, мы их послали в Баку, а остальных допрашивали, тут работали тов. ... Саватки делали убитые делегаты, но тов. ... убедил убедил их и не допустил этого. Было 10 тысяч беженцев. Но враг еще не был разбит, а мы продолжали преследовать их. Обозрувания ... сел. Враги наступали на селлаху и после долгих и горячих саватков ... была взята. В то время, как наши подкрепляли город ... и ... беженцев подлег город, ... к ... стрельбу, но они ... по просьбе ... двинулись на ... тут мы узнали что шахяна в ... и начали поддерживать ... тут случайно оказалось что мы окружены и спешно начали отступать к ... тут мы узнали, что ... прибыл в ... и что ... оставил фронт и вернулся в Баку, ... отступая мы ... в Баку. Мы узнали, что ... старается свергнуть нас и пустить в город англичан, а еще в ... мы видели англичан, которые

А. СУЛТАНОВ.

Самым главным тем, что я помню, я рассказываю о днях организации Красной Армии. Здесь тов. Багдадиров и другие товарищи, насколько я помню, что Красная гвардия организована была примерно в Октябре месяце 1917 года. Не то 15-го октября, и это помню, потому что было первое заседание в доме Гумметова. По постановлению Наказного Комитета я отправился в этот штаб. Штаб вначале организован по районам. Из этих штабов мы по одному представителю делегировали в Центральный штаб. Я был делегирован в Центральный штаб от Юртовского района. В штабе был тов. Багдадиров, был Габумев, брат которого расстреляли 26. Через неделю стал председателем тов. Багдадиров. Члены центрального штаба были тов. Ясир, являлся адвектующий и работающий в тылу. Был Перлу-Касабзаби, затем еще некоторые товарищи, фамилии которых я сейчас не помню, забыл. Был человек Ч. Багдадиров был председателем, я являлся секретарем Центрального штаба. В это же время заменял его начальником штаба по военной части был тов. Дюпетти, который являлся тоже адвектующий. Тогда же образован штаб конструирующийся в такой форме. Затем мы являлись штаб в Юртовском районе. Центральный штаб был делегирован для товарища в том же. Кавказским Комитетом, председателем которого первые дни был ас-Султанов. Этот штаб председателем в этот Кавказский Комитет был тов. Ясир, тов. Ясир. Затем мы работали, значит. Работали оружие. Оружием располагался тов. Квинтелишвили, помощником был Франкин. Потом, когда пришел из Юрты на Дарю, мы получили часть оружия, что и поместили в подвале нынешнего здания Красной Армии и флота. Затем по поручению тов. Шаумяна мы решили на Северном образе разбросать к себе турецкую часть рабочих, чтобы прилепить к Красной гвардии. Многие турки были в Красной гвардии. В Бухаране, и в Юртовском, я Юртовском, были наши турки. Затем молодой тов. САГДАРОВ являлся в Красной гвардии, Касимовед Мухтедир и ряд других товарищей. Особенно Мешади говорить не приходится, потому что это символ революционного пролетариата, который пламенно работал со всем издревле. Затем в Юртовском штабе являлся начальником отряда был тов. Квинченко. Я представляю часть этих начальником отряда был я, главным образом о той целью, которая не нужна. Городской штаб помещался в гостинице "Бомонд" на Овладской улице. 15 марта вечером мы получили сообщение об атаке на клуб, где располагался штаб организации. Византийских кочевников. Византийских кочевников мысли были отряды. Утром же 15 марта являлся всех этих в первом всех отрядов был сын Джи Абдуллаев. В то время бомбили

Умеровский боксер, затем на Гимназической, Торговой и т.д. Таким образом, это уже началось 16 марта. Мы двинулись ночью в таком боевом порядке. Впереди Митангов, который был адъютантом тра. Каргозица, я и наш Овсенов, мы прошли бр. мостами Абдеджы через Гимназическую улицу, где Арм. Коммунальное Общество встретила группу дашнаков. Они меня хотели убить. Как раз Овсенов захватил мостовика на его руки. Этого мостовика мы взяли за собой; потому что у него были редки. Это было 17 марта в 8 часов утра. Пошли в штаб, я Астория. Там у Шаумян было две комнаты с одной и с другой стороны. Шаумян ходил вдоль алле. Далеко пришел и забил: слышу, Стенция, действия получают национальную окраску. Дашнаки убивают тюрков: это еще подлинное, задержание. Тогда тов. Шаумян схватился за голову и сказал: "Ох, проклятые, опять начали." И он заявил, что этого нельзя допускать. Надо усилить бригад большевиков рабочих и т.д. Он сказал: надо усилить интернациональный отряд. Таким образом, оттуда как раз исходило: расформирование об. усилении нашей боевой дружины. Вот, т.ч. в таком порядке происходила эта история. Затем тов. Багдасаров говорил относительно ареста. Я знаю, что в штабе и в Исполкоме единственным тюрком был я, один человек, единственный тюрком, который находился в это время и в штабе и в поле был я. Затем мы были в Исполкоме. В это время кто-то кричал и сказал: Мы едем на расстрел. Мы выехали оттуда. Как раз на углу Красноармейской и Гимназической застрелили. Это были дашнаки. Коммунально: ограда Мамзды и повели в исполнение. Таким образом, после этого, началось появляться наши товарищи-тюрки. Дашнаков был один, без жены. В таком порядке происходило начало истории. Теперь относительно боев, которые происходили в Худаване. Тогда выступили дашнаки и другие. Мы отогнали их. Тогда я этот подразделение работал тов. Миняян и ряд других товарищей. Дальше: Виландар я не знаю, что происходит, так как там я не участвовал. Дружина тов. Бардерова и Децига направилась в сторону Гянджи. Ряд товарищей - Гаджиев, Зейнал Мамзды Таги Дамасева, Маммад Агаев - тоже поехали по направлению дашнаков и т.д. Теперь несколько слов относительно нашего Совета. 24-м числами устроена по районам митинг. Тов. Шаумян поехал в Зибрэт. Тов. Далеши Дашбердыев я был на заводе Мата, ... где находится Гаманникая аптека. Там мы встретились с эс-эрами. Успеха, правда, мы не имели. Оттуда мы шли пешком

в Сабунчи. Затем, если не ошибаюсь, 29 числа был созван совет. На этом совете был сделан тов. Шаумяном доклад о чрезвычайном положении. Председителем являлся Алексей Джавридзе. Он даже выругал тов. Велирова Глеба за убийство Мирб... Таким образом, при 23-26 голосах было решено пригласить англичан. Когда англичане приехали, они выехали на пристани "Кавказ и Меркурий" с обезьянами. Девняки кричали "ура", встретили их. Затем мы все же наступали против турок. 3-го августа турки были уже на кладбище; это было в 8 часов утра. Таким образом, наша батарея обстреливала на Петровскую площадь. В августе мы частью в особенности, сумели мы сделать немцам так. Дядя Паридзе и Шаумян отправились. Даже тов. Шаумян выругал Давидбекова: "что ты остаешься здесь, выежай отсюда, все равно тебе убьют". Он вывал по телефону тов. Маркьяна и сказал, чтобы немедленно приготовить пароход и билеты всем товарищам, чтобы их отсюда убраться. Таким образом, в 5 часов вечера 8 августа нас отправили с пристани "Кавказ и Меркурий". Не помню, мы ели на баржу или на наливное судно и уехали. Вот, что варицы, приблизительно, откуда происходит возникновение боевой дружины нашего большевистского отряда.

АРУШАМОВ.

Товарищи, боевая дружина получила свое название еще из подполья нашей партии. Вокруг партии имелась дружина для охраны военного имущества, винных оружий. Это название было дано ей еще при царском режиме. Она возлагала надежду на дружину Гамид и Багдасаров правы, когда говорят об одном моменте, а именно о Красной гвардии и дружине. Красная гвардия олицетворяла беспартийную, а дружина была исключительно партийная, где действительно давались партии боевые задания. Что касается того, что начало дружины в 17 году, то я скажу, что в 17 году была дружина, которая вышла из подполья, легализировалась, а потом началась в Бакиханах Красная гвардия. Некоторые товарищи ушли постепенно из Красной гвардии и слились с дружиной. Дружина организовалась фактически в 18 году во время мартовских событий, в то время, когда девняки начали маршедерствовать, начали расстреливать мусульман, Совнарком еще не осуществил. Не было надежных частей для того, чтобы охранять заложников беков, которые были арестованы в доме Кельяикова. Я хочу указать, что когда девняки охраняли этих заложников, эти контрреволюционеры послали к тов. Джавридзе и Шаумяну, что не имела на эту охрану, просьба дать русских или других...
Давидбеков

В городе, наряду с городской думой и комиссаром временного правительства Бекзадяном, работал Совет рабочих депутатов, возглавляемый Степаном Георгиевичем Шаумяном. К этому времени, к осени 1917г., большевистская фракция СРД была численно самой большой. В Совете работал центральный стачечный комитет, который координировал деятельность стачечных комитетов на предприятиях во время забастовок. Возглавлял этот Центр.стачечный комитет большевик Исая Беккер, молодой рабочий с нефтепромыслов. С.Г.Шаумян пользовался огромным авторитетом среди бакинских рабочих. В декабре 1917г. Совнарком РСФСР назначил С.Г.Шаумяна чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа. Ленин писал ему: "Мы в восторге от Вашей твердой и решительной политики. Сумейте соединить с ней осторожнейшую дипломатию, предписываемую, безусловно, теперешним труднейшим положением, - и мы победим". Шаумян мне казался олицетворением Центрального комитета партии, какими он и был на самом деле. Но, занятый своими мелкими школьными делами, я не решился подходить к нему и заговаривать с ним, когда встречал его в коридорах Совета Рабочих депутатов.

Взаимоотношения между директорами гимназий и школ и молодежью все время обострялись. В конце-концов мы воспользовались конфликтом в 1-й бакинской мужской гимназии, выразившемся в увольнении одного ученика 6-го класса из гимназии по мотивам нарушения внутришкольной дисциплины. Так как факт нарушения дисциплины был искусственно раздут администрацией школы, ибо привнесение водки в гимназию не было доказано и пострадавший был перенюком из рабочей семьи, срочно созванное общегимназическое собрание старших классов выдвинуло требование к школьной администрации немедленно восстановить ученика в школе, прекратить

██████████ позорные обыски в классах и признать школьный совет старост.

Большинство педагогического совета под влиянием директора школы отвергло эти требования и согласилось с предложением директора гимназии дополнительно исключить ~~картоне~~ с вольным билетом (без права поступления в школьные учреждения министерства просвещения). В ответ на решение педагогического совета последний вместе с директором и инспектором был ~~удален~~ из здания гимназии и была объявлена забастовка сначала 1-й гимназии, а затем и в других школьных учреждениях Баку в знак солидарности. Был создан Бакинский общешкольный центральный стачечный комитет, который связался с Центр. стачечным комитетом СРД, получил от него небольшую материальную помощь к тем средствам, которые были собраны от самих учащихся. На эти средства начала извлекаться газета ПСК, освещавшая ход забастовки и помещавшая статьи, освещавшие существо требований школьников. Руководили забастовкой ~~Бюбюев~~ и Агамиров. Редактировала газету Шатуновская. Для охраны здания 1-й Бакинской мужской гимназии, в которую пытались проникнуть милиционеры Бекрадяна, была создана ученическая красная гвардия, вооруженная винтовками, имевшимися в гимназии для военных занятий, и оружием, которое ученики приносили из дома (револьверы и кинжалы).

По решению ЦСТК учащиеся, занятия в младших классах (с 1-го по 4-й) продолжались, а для обеспечения очередной выдачи зарплаты учителям денежный ящик гимназии был нами опечатан и около него была поставлена охрана из ученических красногвардейцев. В установленный для выдачи зарплаты день по ранее составленной ведомости деньги развозились учителям на квартиры.

В забастовку вмешался комиссар временного правительства Бегзаян, но его угрозы разогнать забастовавших учеников при помощи милиции и пулеметов (о чем широко было оповещено нами по всему городу) только усложнили обстановку. Гимназия была закрыта баррикадами, а на родительском собрании, где присутствовало много родителей — рабочих, мы сообщили, как Бегзаян (он пришел на это родительское собрание) хотел разогнать детей пулеметами. Можно, конечно, понять, какой взрыв возмущения вызвало это сообщение у родителей, в особенности у рабочей части собрания. Бегзаян должен был под крики возмущения покинуть это собрание. Так как забастовка превратилась во всеобщую и охватила не только весь бакинский уезд, но и перекинулась на соседние губернии (в частности Елизаветпольскую), решено было созвать в помещении Бакинского цирка общебакинское собрание всех родителей, на котором сообщения с забастовки делали ~~Бегзаян~~ ~~Игальков~~ выступали представители школьной администрации и комиссар времен. правительства Бегзаян.

Раз вечером, помню, я пошел вместе с Суриком Шауляном /старшим сыном Степана, учеником нашей гимназии 6-го класса) на квартиру Шауляна. Степан Георгиевич был в это время дома. Пока его жена Екатерина Сергеевна собирала нам обед, я похвастался Шаулян ~~размахом~~, который принял забастовку. Шаулян со свойственной ему мягкостью сказал: "Беретесь не за свое дело, Бате дело учиться и хорошо, чтоб быть грамотными. Революции нужны борцы грамотные, а вы что? Смотрите — десятки тысяч молодых людей не учатся. Был бы я ~~ли~~ — способнее — выпорол бы вас всех, как следует, чтобы учились. Ну, а требования ваши,

требования я бы удовлетворил", улыбаясь закончил Шаумян.

В этот день я по сути дела впервые повнакомился с Шаумяном. Его неодобрительное отношение к нашей забастовке меня очень озадачивало. Тем более, что я, естественно, многого не понимал из происходящих вокруг событий. Несмотря на очень напряженную работу по подготовке захвата власти СРД, у Шаумяна было время для переписки со Сталиным по национальному вопросу, который ему, как уполномоченному ЦК и СНК приходилось не теоретически, а практически разрешать в Баку, где еще были свежи отзвуки старой национальной вражды между турками и армянами.

Приближался март. В ответ на разгон Учредительного собрания и первые декреты Советской власти контрреволюция собирала свои силы в глухих деревнях Азербайджана, в районе Ленкорани, Сабиджа, Елизаветполя и др. Школьная забастовка затянется, а к Баку подвезли два парохода из Ленкорани и Сабиджа с вооруженными отрядами муссаватинских головорезов. Несмотря на поздний вечер попытка муссаватинской контрреволюции высадить десант в Баку была сорвана. Подтянутые части рабочей красной гвардии и матросов Каспийской флотилии вынудили муссаватинские пароходы разоружиться. Провал десанта нанес сильный удар по заговорщикам, которые в бакинской крепости собрали свои контрреволюционные силы из местных лавочников, ремесленников и обманутых ~~авантюристов~~ (носильщиков) и на следующее утро 4-го апреля 1918г. начали мятеж против Совета Рабочих депутатов, единственной власти в городе, с которой все вынуждены были считаться. Пользуясь неожиданностью своего выступления, мятежники заняли ближайшие к крепости улицы города. Началась гражданская война в Баку.

Против мятежников были брошены отряды Красной гвардии, партийная дружина и прикнувшие к ним всоруженные отряды армянской ~~партии~~ ~~улицы~~. Чтобы соединиться со своими товарищами мне пришлось пробираться из Биби-Эйбатского района, где я жил, вдоль крепости по приморскому бульвару, обстреливаемому из окон домов, расположенных в крепости. Передо мной бежал ряд товарищей, в том числе председатель районного бабловского совета, фамилия которого уже не помню. Мы пробежали почти все расстояние, которое отделяло военно-морскую баррикаду, сооруженную моряками у здания управления морского порта, отрезавшую путь мятежникам в бабловский и биби-эйбатский промышленные районы, как выстрелом из пушки крепости председатель Бабловского Совета раб. депутатов был убит. Мы тогда перебежали широкую набережную улицу и дальше уже двигались ползком к Ольгинской улице, прячась за бульварные скамейки. Когда мятежники были выбиты из прикрепостных улиц и затесались в крепость, военные моряки канонерских лодок "Арслан" открыли по крепости артиллерийский огонь из канонерских орудий. Крепость загорелась.

Части Красной гвардии и партийной дружины штурмовали основные ворота крепости со стороны Николаевской улицы около гостиницы "Метрополь". Штурмующих бойцов возглавляли Анастас Иванович Кикоян, равный пульей во время этого штурма, в ногу. Огромную помощь оказал в качестве пулеметчика Лева Шаулян, младший сын Степана Георгиевича, бесстрашно подтянувший станковый пулемет к самым воротам крепости. Лидер мусаватистов Джаганшир, живший в районе Чамберкенда, оказался в очень тяжелом положении. В этом районе действовали части ~~дашнакцутум~~ и подполковник ~~Дашнакцутум~~ они сопровождали резней всех мусульман. Джаганшир, в

ромом личный друг и одноклассник по институту Шаумяна, с которым вместе учился в эмиграции за границей, обратился к Шаумяну за помощью. По указанию Шаумяна дружинники-большевики на легковой машине пробрались к квартире Джаваншира и вывезли его к Шаумяну вместе с семьей; прямо под огнем. В дальнейшем Джаванширу была предоставлена возможность эмигрировать за границу.

Вмешательство "Карса" и "Ардагана" в подавлении мятежа, сыграло свою решающую роль. К 7/1У-1918г. восстание муссаватистов было подавлено. Власть в Баку теперь целиком и полностью принадлежала Совету Рабочих депутатов. На ближайшем заседании Совета было избрано ~~правительство~~ правительство - Совет народных комиссаров, председателем которого был избран Степан Георгиевич Шаумян, наркомом Внутренних дел Джапаридзе (Алема), председателем ~~Высшего~~ Совета Народного Хозяйства Фиолетов Иван, Наркомом труда Зевин Павел, Наркомземом Мешади Азизбеков, наркомом Воен. прапорщик Карганов и др. В связи с бешеным сопротивлением рабочему контролю со стороны нефтепромышленников и прямым саботажем одним из первых декретов молодой бакинской сов. власти была национализация всех нефтепромыслов, заводов подрядного бурения и нефтеперерабатывающих. Аппарат Совнархоза еще не был создан и фактически все управление национализированной нефтепромышленности было в боковом кармане Ваночки Фиолетова на листке бумаги. Совнарком Советской России требовал нефти, как можно больше и как можно скорее. Нефть нужна была для транспорта железнодорожного и водного, нужна была для бензина для автомашин и самолетов, нужна была, как топливо, для фабрик и заводов. Поэтому основной задачей Бакинского Совнаркома было как можно больше нефти отправлять в Астрахань, а оттуда по

в центр Советской России. Другой первоочередной задачей перед Наркомом стала организация Сов. власти на местах. Первоначально по захвату власти Советом при нем была организована многосторонняя комиссия в которой работал Каспаров *Каспаров*. Она была создана в 1917г. в России вместе с Деляным из Бельгии, где он находился в эмиграции вместе со своим мужем "Славой". Он умер в Бельгии от туберкулеза. Позднее в Наркомате внутренних дел был создан отдел по организации сов. власти на местах. Каспаров перешел в Наркомплудел, а я в промежутки между боевыми операциями работал в этом отделе инструктором. Впервые пришлось столкнуться с деревнями, входивших во владения беков /особенно Пихидарских/ к северу от Баку, с еще нетронутыми бедственными отселениями, с неприкрытым крепостничеством. Пихидарские беки /почти все они перешли в царской армии) представляли собой грозную силу контрреволюции, которая опиралась на мусульманское духовенство, безраздельно господствовавшее среди отсталой деревенской бедноты. Вследствии пихидарские беки со своими отрядами спускались с гор и блокировали железную дорогу от Баку до Дербента, разрывая Баку от Северного Кавказа и его хлеба.

После окончания гражданской войны в городе, там же *Пасосная* отряд был направлен на охрану ст. Пасосная /ис железная ст. Хачмас/ от возможных набегов пихидарских беков. Пасосная была одной из главных точек, питавших Баку пресной водой из *Шарур* водопровода. Падение этой станции лишило бы город пресной воды, что и произошло позднее, когда турецкие дивизии обложили город со всех сторон.

Вместе с организацией в деревнях Бакинской губернии советской власти, стала неотложной задачей создания регулярной армии. Общественной мобилизации еще не проводилось. В городе был создан ряд

повочных пунктов, которые вели запись добровольцев. Из них
сте с демобилизовавшимися солдатами турецкого фронта был
дан первый кавказский красный корпус, передовые части котор
с начала лета вступили в бои с турецкой армией, предательств
ищественной против Баку грузинским меньшевистским правительств
Гучюкори и *Исмаилов*. После тяжелых боев под Тамхором и
Издахом, турецкие войска переправились через реку Куру и подош
Каврдомиру, у болот которого стояли свежеснабранные части 1-го
Кавказского Красного корпуса. Его правый фланг составляли
армянские части дашнакпутин. Это были наименее боеспособные ча
корпуса, больше занимавшиеся грабежом местного населения /азер-
байджанских фирков/, чем оказанием сопротивления турецко-герман
ским интервентам. Сбитые со своих позиций они в гонимке отступи
к Баку, открыв правый фланг корпуса. *Корпус* вынужден был также
начать отход к Баку.

Тяжелым военным положением города, усугублявшимся нехваткой
продовольствия, воспользовалась меньшевистско-эсеровская контр-
революция. Среди рабочих началась агитация за приглашение
английских войск, находившихся в Персии. Перед голодными рабочи
ми и бакинскими обывателями развешивались картины якобы богатой
технического и продовольственного снабжения английской армии.
Чтобы воспрепятствовать этой деморализующей пропаганде, бакинским
комитет большевиков бросил все свои силы на рабочие митинги и
собрания. Степан Шаумян выступал на многотысячном митинге в
Бадаханах среди промышленных рабочих. Но рабочие проголосовали за
приглашение английских интервентов. На рабочие собрания выезжали
все народные комиссары и актив бакинского комитета большевиков.

Мне довелось выступать по заданию Бакинского комитета
гостях в *Тамбовском* районе среди рабочих суло-ремонтных

Енастерских и моряков каспийского торгового флота. Выступление
кончилось тем, что меня избили на митинге, люди не дали погово-
рить, проголосовав за приход англичан.

На следующий день было экстренное заседание Бакинского
Совета рабочих депутатов. С докладом о положении на фронте
выступал Анастас Иванович Микоян. Микоян был послан на фронт
от имени Советской России для исследования причин поражения наших
войск и выработки мероприятий для обороны Баку. Он обрисовал карти-
ну деморализации 1-го Кавказского Красного корпуса и резкое сни-
жение его боеспособности из-за предательства дашнакских частей,
разлагавшего влияние меньшевиков и эсеров, готовивших за пригла-
шение англичан.

В этот период через Баку уходил на Северный Кавказ с турец-
кого фронта из Персии русский экспедиционный корпус Бичерахова,
к которому прикнудилась часть белогвардейски настроенного ^{Бичерахова} офицер-
ства. На предложение СРД включиться в оборону города и исклю-
чить отстоять его от турок, Бичерахов ответил отказом, мотивируя
отказ тем, что казаки его корпуса устали и торопятся домой.
В городе находились только Московский полк Солнцева, железный
полк Тамаркине, полк Петрова донецких красногвардейцев, рань-
ше державшиеся в Днябассе вместе с Сигерсом и Чиквидзе. Кроме
того прибыли из Астрахани орудия и снаряды.

Совет Рабочих депутатов заседал до глубокой ночи. Когда
проголосовали предложение правых эсеров и меньшевиков за пригла-
шение англичан, коммунистическая фракция СРД осталась в меньшин-
стве. Тогда Шаумян встал и обратился к членам Совета с креткой
речью, в которой заявил, что при подобном голосовании, когда
Советская Россия гонима бакинскими рабочими либой силой и снаря-

нением, послала из своих скудных запасов хлеба для голодающего Баку, зная иностранных интересов, которые тесно тянутся к бакинской нефти, — значит предавать революцию. Поэтому он, как представитель центральной власти заявляет от имени всего состава Бакинского СНК, что Совнарком складывает с себя свои полномочия. Мы знаем, говорил Шаумян, что рабочие обмануты, они поддались провокации. Англичане не только не накормят бакинских рабочих, но и защищать город от турок не будут. И, проголосовав за приход английских империалистов, вы взяли на себя всю ответственность за гибель города и страдания, которые обрушатся на бакинских рабочих. По окончании заседания СРД осталась в помещении Совета /на сцене/ фракция большевиков. Разгоряченная молодежь требовала немедленных действий, установления в городе ^{военной} военной диктатуры и поголовного ареста и изгнания всего актива эсеров, меньшевиков, дашнаков и муссаватистов. Шаумян спокойно отверг все эти авантюристические предложения и набросал кратенький план дальнейшей работы. Территорией сов. власти в Баку оставалась лишь площадь около Черногогородской пристани с несколькими прилегающими улицами. Бакинский комитет переходил на пароход "Иван Колесников". На площади сосредотачивалась вся прибывшая из Астрахани разнаколиберная артиллерия, начиная с легких полевых орудий и гаубиц, кончая тяжелыми осадными пушками. Тут же были сложены ящики со снарядами. Партийная дружина Мартьяна занимала участок фронта на Биб-Эйбате.

Вставал вопрос об организации типографии для печатания листовок и "Есклинского рабочего". Слыга Гатуновская и Маруся Кармаренко договорились с командованием полка Солнцева. К типографии, где печаталась в 1917 году газета "Касий", орган кадетской партии,

кая броневик, из которого вылезли две девушки в сопровождении вооруженных солдат. Девушки, потом смеясь, рассказывали, как типографией возмущался насильем, кричал о демократии, но не мог сыпать в мелки шрифт не мог. Одновременно во время работы на типографии успели отпечатать листовку БК большевиков.

х х
х

Подвывая сопротивление мелких отрядов Красной гвардии и 12-го кавказского Красного корпуса, турецкие дивизии, пополненные в Баку в деревнях присоединившиеся к ним азербайджанским отрядами, дошли до города и обложили его с запада и севера. Южная сторона выходила в сторону Балаханно-Сабунчи-Сурезанских промыслов, а юг прикрывался морем, где на рейде стояли канонерские лодки "Карс" и "Ардаган", молча наблюдавшие над трагедией, которая развертывалась у стен города.

Из Персии пришли, наконец, пароходы с английскими войсками. Они составляли всего лишь батальон пехоты, оснащенный на маленькие автомобили, приспособленные к передвижению в песках. "Французских буюк" англичане не привезли, зато у каждого пулеметчика была ручная обезьянка, одетая в форму шотландского стрелка, дрессированная в качестве одного из пулеметных номеров. Англичане заняли позиции у ст. Баладжары /к северо-западу от Баку, в нескольких километрах от города/, но после первой же атаки турок были разгромлены и остатки их стояли в городе. У Баладжар остались только красная батарея 3-двигательных полевых орудий вместе с командиром артиллерии Сураном Агаджаровым и наиболее стойкие части 1-го Кавказского Красного корпуса. 12-го августа турки безуспешно попытались прорваться в город через Болъзи Гороты - после, завершающее Патаджарские высоты, господствующие над

перолом с западной его стороны. Но Волчок Горота защищал неболь-
шой отряд революционных матросов. В Биби-Эйбатской долине
Паташдар и со стороны Баилова стояла партийная дружина большев-
льщиков; со стороны Захеркендского кладбища и *Армешинда*
действовали армянские части Дашнакцутюн. Вся эта горстка бойцов
прикрывалась артиллерийским огнем орудий, установленных на площа-

Днем 12-го августа со стороны шоссе от дер. Пута толпи
азербайджанских кулаков, составлявших передовые части наступающих
турецких дивизий, пытались прорваться на Паташдарское плоскогорье.
Но были отброшены перешедшими в контратаку армянскими частями
Дашнакцутюн, атаковавшими левый фланг наступающих, партийной
дружиной Мартияна и артиллерийским огнем батареи железного
пояса, установленной между Баиловским и Биби-Эйбатским районами.
Эта батарея расстреливала врагов прямой наводкой. Отступавшие в
качанке ~~.....~~ разгромленные бандиты сместили ряды турецких ди-
визий и день закончился полным поражением врага, отогнанного за
ст. *Анзи* /килм. 60 к юго-западу от Баку/. Образец храбрости в
этом бою показали молодые девушки, члены партии, Батуновская и
Кармаченко. Они ~~ни~~ забрались на утесы около Паташдарского плос-
когорья и засели там, расстреливая врагов из винтовок.

После Паташдарского сражения я вспомнил, что гимназико то я
кончил, а аттестат зрелости не получал. Я пошел на квартиру ди-
ректора гимназии и получил от него давно заготовленный и ~~мн~~
подписанный мой аттестат зрелости. Бручая мне аттестат зрелости,
директор осмотрел меня перепоюсанного пулеметной лентой и увеще-
ного гранатами, вздохнул и сказал: "Ну, ну - вы далеко пойдете,
Баранов" и даже просянул мне руку.

Тем временем в городе продолжалось безвестие. Наконец,
силами эсеров, отправившихся на Каспийскую флотилию, бездействующим

Время Паташдарского сражения, был создан Совет народных уполномоченных Диктатуры Центрокаспия. Во главе этого совета был лидер бакинских правых эсеров Сако Саакян. Находившиеся на пароходе "Иван Колесников" бывшие народные комиссары вместе со главном Шаумяном и Джалалидзе (Алема) решили переправиться в Астрахань. Вместе с пароходом отплыли и баржи с красноармейцами Яка Солнцева, Таверкина и отряды Петрова. В открытом море в районе Шиховой косы пароход с баржами настигли канонерские лодки "Марс" и "Ардаган", обстрелявшие безоружный пароход. Под угрозой утопления не приспособленной к морскому сражению и не обладавшей огнестойкостью "Иван Колесников" спустил блат и конвоируемый комиссарками направился обратно к Баку. Во время встречи с канонерками военный работник из отряда Петрова большевик Шабалов утонул в воду и поплыл к берегу Шиховой Косы. Красноармейцы были разоружены и отпущены в Астрахань. По приказу диктатуры Центрокаспия 26 бакинских комиссаров были сняты с парохода и заключены в бакинскую тюрьму.

Еще до отъезда по решению Бакинского комитета большевиков в Баку для подпольной работы остался Анастас Иванович Микоян и 12 членов партии, в том числе Агамиров, Батуновская, Бейкер, Нонейшвили, ~~Беззавы~~ и др. Подпольный бакинский комитет заседал в доме около Красоволгской улицы. Председателем его был Микоян. Комитет поддерживал связь с районком промыслов, готовился к выборам в новый состав Совета рабочих депутатов, подготавливал освобожденные арестованных комиссаров. Хотя от Сако Саакяна были даны указания, что арестованных не расстреляют, молодежь /Агамиров и ~~Беззавы~~/ пошла в помещенные Совете рабочих депутатов к Сако Саакяну и предупредили его, что в случае гибели арестованных товарищей жизнь податится в меру очереди Сако Саакяна...

На этот раз под руководством Нур-паша к Баку были стянуты основные части турецкой армии, переброшенные с Иджлибаки. Началась томительная осада города с ежедневными бомбардировками. Мусарский водопровод был взорван. Город был лишен и хлеба и пресной воды. Спешно приспособили для опреснения морской воды из скважины нефтесчастительные метановые лампы, и вместо хлеба население выжидалось по бунту орехов в день. В городе начался сильный тиф и холера.

В этих условиях проходили выборы в новый Совет рабочих депутатов. Большевистская фракция была немногочисленна, но выборы в Совет рабочих депутатов получили десятком большевиков, ознательствовало о переломе, который наступал среди рабочих. Фарс с английской помощью убедительно разоблачал предательскую сущность меньшевистско-эсеровской агитации. Правда лидером фракции большевиков был только молодой Мякоян. Старых закаленных большевиков с нами не было. Во фракции большевиков была преимущественно молодежь, чем не применили воспользоваться такие матерые представители меньшевистской контрреволюции, как адвокат Аболло. Но все чаще значительная часть фракции эсеров, главным образом рабочих, голосовала за большевистские предложения.

Помимо трудностей материальных, от которых страдало население города, были и другие трудности, осложнявшие оборону Баку. В городе было немало шпионов, помогавших корректировать туркам артиллерийский обстрел города. Только благодаря этому обстоятельству незадолго до штурма турки обстреливали здание совета. Снаряды разорвались как раз в помещении президиума. Зал Совета только начал заполняться депутатами. Поэтому пострадавших было немного. Был сильно ранен и контужен только Сако Саакин. Заседание Совета было, конечно, сразу перенесено в другое, уже подвальное, помещение

Генеральный штурм города был назначен на конец августа - начал сентября.

х х
х

Позднее вечером, когда жизнь города уже замерла и город оглашался только разрывами снарядов, ружейной и пулеметной трескотней, по нарастающей которой можно было судить о начавшемся штурме, я и Агамиров пришли в помещение Бакинского Комитета партии. Маленькая комнатка с зарешенными окнами тускло освещалась семидесятилетней лампочкой. В помещении был Микоян и нам "военрук" Марджанян. Микоян обратился к нам:

- Надо спасать товарищей из тюрьмы, пока турки не ворвались в город, - сказал Микоян. - Попробуйте пробраться в тюрьму я, если надо, взорвите ворота ее, но освободите товарищей. -

Нам дали "лимонки", которые мы записали себе в брелки и под рубашки и "распровавшись", мы ушли. Если подыматься в Бакинский район, то шоссе будет разделять приморскую часть с судоремонтными мастерскими, управлением порта и Бакинской тюрьмой от мусульманского кладбища, которое тянулось от города в сторону Падарских высот. В эту темную ночь /"хоть глаз выколи"/ турки подошли к самому кладбищу, где накакалились перед последним штурмовым ударом. Матросы Каспийской флотилии, охранявшие от возможного прорыва турок приморский участок района, отбежали отдельными кучками. Воздух пронизывали пулеметные очереди и ружейные выстрелы частей дашнакцутана, прикрывавших город со стороны кладбища. Гудели пароходы, нагруженные беженцами, отчаливавшие один за другим от пристани. Мы шли ощупью, придерживаясь левой стороны шоссе, чтоб не угодить к туркам. Вот бакинское шоссе; спускаемся под откос и входим в площадь. Вдали в темноте вырисовывается здание

тврѣмн. В темноте мы столкнулись с какими-то фигурами. Их много и они нас плотно окружают, тяжело дыша.

- Стой! - сверкнул лучик карманного фонаря.

- Шпионы! Тащи их в комендатуру! -

Крепкие кисти хватают нас за плечи, выворачивают назад руки и тащат, не слушая наших объяснений. Нас притащили в комендатуру, где сидел один лишь матрос, торопливо собиравший винтовку. Сдав нас ему, остальные моряки убегали. Зашли другие.

- Шпионов поймай, - говорит матрос, собиравший разобранный для чистки винтовку.

Вдруг один из вновь вошедших моряков, взглянув на мое лицо и восклицает:

- Какие это шпионы. Это - большевик. Я его встречал на заседании Совета. Узнаю его. - И к нам: - Бегите, ребята, пока не поздно, мы порт оставляем. Турки сейчас займут его. Бегите. -

Мы сорвались с места и выбежали из комендатуры. В тишине вышли мы на Балдовское шоссе и побежали к бульвару. Гул боя стал ожесточенней. Сейчас начнется штурм, а задания мы так и не выполнили. В предрассветном тумане дошли до центра города, до Станиславской улицы и вошли в дом, где помещалась наша конспиративная квартира Мартикяна. Пробежали двор и поднялись на второй этаж. До нашего прихода в квартиру Мартикяна зашла Ольга Матуловская, встретившая нас радостными возгласами: - Вы живы! - Уходить из квартиры уже не имело смысла, так как стрельба началась на улицах. Очевидно турки уже вошли в город. Человеческих голосов не было слышно.

И вдруг слышим настойчивые удары прикладами в дверь парадного входа, звон битого стекла, потом тишина и вдруг воздух

кители, разглядывавшие следы погрома. На перекрестках были установлены виселицы, на которых висели и, очевидно, уже несколько дней, трупы тирок, у ног которых были сложены награбленные ведра, а на груди у них висели таблички: - повешен за ограбление квартир у такого-то, там-то. На стенах домов были приклеены приказы турецкого штаба, обязывавшие немедленно грабеж прекратить /город был дан на разграбление кушадским бандам на 3 дня за помощь турецким войскам/. Тут же на стенах висели справки, куда обращаться и турецкий штаб для розыска ограбленного имущества. Из деревень на арбах и на автомашинах везли обратно в город пианино, шкафы, кровати, сундуки, зеркала. В губернаторском саду играл турецкий оркестр музыки, состоявший из аскаров-музыкантов. На Телефонной ул. стены здания армянского детского приюта для малюток были красны от крови и выпачканы серыми комками мозга от разбитых детских головок. По бокам улиц, наклонных к морю, текли широкие красные ручьи. По улицам раз"езжали большие немецкие машины для выливки улиц, заполненные карболкой, которой обливалась мостовая. Но еще долго стоял в городе сладковатый трупный запах, ибо далеко не все подавля, забитые трупами армян, были очищены.

х х

х

Через несколько дней в нашу квартиру заявился активист Бакинского комитета партии сабунчинский рабочий Якубов. Потом зашел Беккер и рассказал нам, что все комиссары с женами и детьми вместе с Микояном и руководителями отряда анархистов Тотосом Амировым были выпущены из тюрьмы матросами и посажены на пароход, который должен был их везти в Астрахань. Из всех нас Беккер был самым старшим и должен был быть более опытным. Он потому и взял на себя руководящую роль. Первым в плане нашей работы было восстановление связей и организация типографии. Для большей конспирации

Типографию решили организовать на мусульманском кладбище, в оди
из могил. К работе был привлечен ранее ничем себя не проявляющи
член Союза молодежи сын богатых родителей Анатолий Барятак. С е
материальной помощью доставали шрифт и бумагу. Но с одним тран
спортом шрифта случилась авария, которая в дальнейшем сыграла
роковую роль в жизни организации. Ведала типографским делом Ольга
Шатуновская. Очередную партию добытого шрифта в мешке нес амбал
/уличный носильщик/. Шатуновская шла по противоположному тротуару
взгляда за амбалом. Вдруг мешок лопнул и шрифт высыпался на землю.
Собрались толпа. Свистки. Появился турецкий полицейских. Ольга
быстро затерялась в публике и, прыгнув в первый попавшийся переулок,
добежала до нашей квартиры, где как раз в это время у нас сидел
Беккер и сообщила с катастрофе. Пропал шрифт, пропали деньги, ко
торых больше нет; правда, амбал не знал откуда он получил этот
тяжелый мешок и куда он его нес. Но надо было быть готовым к
усиленной слежке. Где был раньше Барятак? Почему его раньше никто
не видел? Сможет ли он еще раз помочь нам деньгами? Адрес Барятака
был известен. Беккер предложил мне идти вместе с ним к Барятаку
и добиться денег во что бы то ни стало.

Усаак Беккер знакомый с повадками еще царской полиции, быстро заметил особое внимание, которое шпика проявляли ко всем, кто ходил в нашу квартиру. Провал организации становился неизбежным. Ольга перешла к себе домой, к родителям. Там в квартире известного баянского адвоката она была в полной безопасности. А на ее общественную работу родители смотрели сквозь пальцы...

В конце сентября 1918г. из Красноводска приехал к нам старый баянский партийный работник, которого я раньше не встречал. Это был Гугоберидзе /Гуго/ в последствии, в 20-е годы, - секретарь тифлисского Горкома партии. Гуго сообщил нам ошеломившую нас новость с гибели 26 баянских комиссаров, попавших не в Астрахань, а в Красноводск, заключенных в красноводскую тюрьму, потом выведенных и расстрелянных около степной станции железной дороги в сотне километров от Красноводска. Гуго сообщил, что среди комиссаров были, или в Анастас Иванович Иккоян, который тоже оказался в Красноводской тюрьме. (Когда Ольга ушла к себе домой, мы с Агамировым решили в эту ночь охранять ее дом. Она не знала нашего решения, да и с Агамировым я не договаривался. А решили без обсуждения и сомнений. Что после провала наших типографских дел наибольшая опасность должна грозить именно ей, организатору нашей типографии, - у нас не вызывало сомнений.

Я, Тер-Габриелян Саяк Мирводжонович, рождения 1887 г. состою в рядах членов партии с 1917 года, ~~февраля~~ ~~месяца~~.

В 1917 году, работая на заводе братьев Мирзоевых, "Бр. Мирзоевы и К^о", был избран членом заводского комитета в качестве контроля над выполнением решений Совета Бакинских комиссаров на промыслах.

В том же году я был участником расширенных активов о вода, совещаниях товарищем Шаумяном.

Пр. привыву В.И. Ленина "О создании Красной Армии" в 1918 году я добровольцем вступил в ряды Красной Армии, как коммунист, выступал в боевой дружине большевиков в городе Баку где также были товарищи Миколян, Джапаридзе, Мерткиян, Авиабег и другие товарищи.

В 1918 году участвовал в обезоруживании муссавитистского отряда, едущего в Ленкорань для подавления советских частей, находящихся там, чем и предотвратили этот удар.

После этого, через два дня, я участвовал в боях мертвых событий вместе с товарищем Миколяном, где по поручению товарища Миколяна, который с особым доверием относился ко мне я перебрасывал мирное население в спокойные районы города. [После] мартовских событий наш отряд был переброшен в Хурдаден, котс был занят дагестенским полком, готовящимся к наступлению на Баку. Отбив их до Хачмаза, мы, я и два моих товарища Артак и Геное на разведочном паровозе вступили в город Дербент, захватили с паровозом и на нем ночью наступили на Петровск (ныне Махач-Кал). Командиром отряда был Огнесов Артавазар. Вернувшись из Махача я был назначен временным комиссаром Дербента, 1 участка. Из Дербента наш отряд был отозван в Баку и направлен в Кяляр, морским путем, для доставки оружия революционному Баку. В небольшой группе товарищей был и я. Здесь были: Сурен Шаумян (сын Шаумяна), Мертиков и другие товарищи.

Задача, порученная нам, была выполнена.

Позже я с группой товарищей был откомандирован в Моску с оружием, что мы доставили в громадном количестве, но одним мы не могли полностью использовать его, так как город в это время был в руках дашнаков, эсеров и меньшевиков.

Ввиду опасности положения для Советской власти в Баку товарищ Шаумян издал приказ об эвакуации имущества Госбанка из города Астрахань на пароходе.

На дозвкая до острова Нергина, сое стороны центре Кавказа военные корабли начали обстрел и остановили наш переход. Нам высадили на берег, отобрали имущество и переход, доставили на Петровскую площадь, где я оставил семью, жену с детьми, скрыл в толпе, которая находилась на площади.

Несмотря на ряд репрессий со стороны муссаватистов, я после падения Баку, с 1918 по 1919 год организовал подпольный оружейный склад, где ныне стоит Дом Правительства.

В 1919 году надо было перебросить в Астрахань банкноты, что было крайне необходимо. Для безопасности во время перевозки доставщикам нужны были гранаты для непредвиденного случая, при выдаче которых я был арестован агентами муссаватистской контрразведки и жестоко избит. Об этом складе знали члены партии: Григор Бабалян, Г'арегин Фоллян, Арменак Вардпетов, Грива Саркисян и другие. Благодаря женщине-шешке, я был освобожден из-под ареста (она была работницей министра).

В 1920 году я был участником переворота и ареста контрреволюционных элементов в городе Баку.

В том же 1920 году, по предложению товарища Микояна, я должен был выехать в Армянскую для подпольной работы, но ввиду событий, которые имели место в Кировабаде, дороге была закрыта и я был направлен в Нагорный Карабах на партийную работу в качестве ответственного организатора, где за 2 года я организовал более 26 первичных партийных ячеек, которая ныне возросла в небывалом количестве и имеет сейчас большое государственное значение. В Карабахе был избран делегатом на съезд народов Востока в 1920 году. Тем же я организовал членов партии и транспорт на борьбу против тевенистской авантюры. В этой части я был политруком, командиром был Маркос Адамов.

В 1925 году был председателем нац. мен. комитета в Агдамском уезде, где после был уполномоченным председателем контрольной комиссии в период с 1925-1926 год. В ряде мест был секретарем первичной партийной организации.

Был избран членом Бюровета XI созыва, работал в секции Р.К.И. Неоднократно был избран делегатом, как на партконференции, так и на съезды, вплоть до последнего времени.

Награжден медалью "За доблестный труд" в период войны.

- 8 -

По профессии слесаря имел 56-летний трудовой стаж, J
на разных руководящих, партийных и советских учреждениях. L

95/4 - умер в 58 г

1
19
ВОСПОМИНАНИЯ тов. БАГДАСАРОВА. А.С.

Во время империалистической войны революционные силы бакинского пролетариата были ослаблены царским притеснением. Передовые рабочие, выступавшие против царизма, участвовавшие в стачках и т.д., арестовывались и отсылались на передовые позиции, это делалось с целью уменьшить силу революционного натиска пролетариата на буржуазию и самодержавие.

Состав пролетариата менялся. В нефтяную промышленность вливались свежие неквалифицированные кадры рабочих из деревни. Маркленные мелкобуржуазной психологией, малообразовательные, не прошедшие еще большой школы классовой борьбы, они легче поддавались оборонческой агитации меньшевиков, эсеров и лашнаков.

После февральской революции эти контрреволюционные партии продолжали вести свою агитацию, привлекали, частично, на свою сторону наиболее отсталых в политическом отношении рабочих. Надо отметить, что эти партии пользовались влиянием особенно в некоторых фирмах: Ядром эсеров был Электротех, меньшевики господствовали у Ротшильда, Бенкендорфа, Гиббаева и др. Контрреволюционная партия армянской буржуазии "дашнакцатур" большим влиянием пользовалась на предприятиях, находящихся в руках армянской буржуазии Монтаньева, "Каспийского Товарищества" и др.

Перед бакинской организацией большевиков стояла задача организации широких масс и разоблачения истинной сущности этих контрреволюционных партий. Бакинской большевистской организацией руководили т.т. Агеша Джалалов, Азизбеков, Ваня Флюентов, Виктор Нанайшвили, Надежда Николаевна Колесникова, Нариманов, Султан Медрид Афендиев и ряд других товарищей.

Тов. Гаумян перед февральской революцией в Баку не было при первых же известиях о революции тов. Степан возвращается из Москвы, где он в это время находился и возвращается во главе

Со времени его приезда в Баку борьба с контрреволюционными партиями усложнялась. Стоя во главе бакинских большевиков тов. Степан развертывает острую идеологическую и практическую борьбу против меньшевиков, эсеров, лашнаков и муссаватистов, вскрывая перед широкими массами их контрреволюционную сущность, маскируемую революционной фразой.

После Корниловского выступления пред бакинской организацией большевиков стоял вопрос о создании, по примеру других промышленных центров России — Петрограда и Москвы, отрядов Красной Гвардии являвшихся оружием борьбы с контрреволюцией. В свою очередь — эсеры, меньшевики лашнаки и муссаватисты, также начали организовывать свои дружины и национальные полки.

В 1918 году, когда была прекращена империалистическая война, с Кавказского и других фронтов стали прибывать в Баку армейские части. Одновременно в Баку переехал Революционный Комитет Кавказской Армии, находившийся раньше в Тифлисе. В распоряжение Бакинского Совета, таким образом, к началу 1918 г. находились отряды Красной Гвардии и некоторые из фронтовых частей из числа тех, которые удалось удержать Военно-революционному Комитету, после начавшегося ухода войск с фронта.

Перед Революционным Комитетом стояла задача обеспечения воинских частей оружием. С другой стороны нужно было оградить от разхищения имеющиеся запасы вооружения и сосредоточить все имеющееся оружие в руках Революционного Комитета. Когда лашнакам удалось схватить в свои руки часть оружия возвратившихся с фронта частей, ВРК своевременно это обнаружил, отобрал оружие и передал его на склады Штаба Красной Гвардии.

Штаб Красной Гвардии от влачил меньшевиков, эсеров и лашнаков. Части красной гвардии, как в центре, так и в районах, возглавлялись большевиками и частично левыми эсерами. Эта Красная

полившей голову мусаватской контрреволюции.

В марте 1918 г. мусавитисты, с помощью "дикой дивизии", делают попытку захватить власть в Баку в свои руки. События разворачивались. На пристани произошло столкновение отрядов красной гвардии с отрядом дикой дивизии, во время которого был убит член Революционного Комитета левый эсер Юхимбиновский. Положение становилось угрожающим, гражданская война неминуема. После слички Военно-Революционный комитет пред"явил "дикой дивизии" ультиматум о разоружении. Руководители "дикой дивизии" отказались выполнять пред"ложение и начали борьбу с революционными частями. Три дня продолжалась гражданская война, в результате которой части "дикой дивизии" были разбиты и рассеяны по всему Азербайджану. Борьбой с мусавитистами руководил выделенный в мартовские дни "Комитет Революционной Обороны", во главе с т.т. Заумяном, Кенаридзе и Каргановым. Этот комитет довел борьбу до победного конца.

В Баку, в результате гражданской войны, установилась Советская власть. Перед только что организованным Совнаркомом стоял вопрос об обороне советского Баку от окружающей его со всех сторон контрреволюции. Ход обороны в большей степени зависел от разрешения продовольственного вопроса. Перед Совнаркомом таким образом, стояла задача ус"иления связи с Северным Кавказом, как главной продовольственной базой снабжения Баку. Для этой цели необходимо было тесно связаться с Петровском. Однако, Петровск в этот период был захвачен бандами Ишма Гейинского. Этот захват нанес тяжелый удар делу продовольственного снабжения г.Баку, прервав связь с Северным Кавказом. Банды Гейинского задерживали направляемое в Баку через Петровск продовольствие. Тогда, по предложению т. Заумяна, Наркомавоенморс тов. Карганови была отправлена военная экспедиция для взятия Петровска под

командира Попова Г. Взяв с собой отряд в 500 красногвардейцев они морем на пароходе добрались до города и после нескольких часов ожесточенного боя заняли Петровск, открыли таким образом, линию железной дороги, связывающей Баку с Северным Кавказом.

За короткий период своего существования Бакинская Коммуна провела целый ряд революционных мероприятий. Была проведена национализация нефтяной промышленности и морского флота, давшая возможность обеспечить Советскую Россию нефтью: буржуазия была обязана 50 миллионов контрибуцией, буржуазные газеты "Каспий" "Баку" и др. закрыты, национальные школы реформированы. Был проведен ряд социалистических мероприятий и в Азербайджанской деревне. Одновременно была проведена большая работа по укреплению Красной Гвардии и созданию Регулярной Красной Армии.

Однако, Баку находился в исключительно тяжелом положении. Город осаждали турки, которые были пропущены контрреволюционным закавказским правительством через свою территорию. Продовольственный вопрос стоял исключительно остро. Несмотря на вступление Петровска, подвоз хлеба со стороны Северного Кавказа, окрестного извещались бандами, не было. Меншевики, эсеры и дашнаки, легально работавшие в Баку, воспользовались тяжелым положением коммуны для новой контрреволюционной агитации в пользу приглашения англичан.

На фоне сложившегося тяжелого положения эти социал-демократы удалось ялутать значительную часть рабочих. Их предложение о приглашении англичан для защиты Баку от наступающих турок получило большинство на митингах в рабочих районах и в Бакинском Совете. Окутились в меньшинстве большевики отдали власть меньшевикам, эсеры и дашнакам.

Надо ответить, что как раз, незадолго до падения Советской власти в Баку прибыла помощь из Советской России. В перлах этого дня был приезд отряд Петрова. Одновременно с ним прибыло и военное снаряжение - десятки тысяч винтовок, орудия, мина

своими деньгами (86. миллионной никельевскими дензнаками)

После сдачи власти все это оружие должно было попасть в руки волеи организатора центр-извольционного правительства Центрокоссия, которое и предлоило тов. Петрову передать оружие в свое распоряжение. Естественно, тов. Петров отказался удовлетворять требования "диктатуры" о сдаче оружия и, в свою очередь, направил их оттуда в Астрахань - Советскую Россию.

Неследующих согласований тов. Петров получил, наконец, требуемое разрешение выехать вместе со своим отрядом и всеми теми товарищами, которые того пожелают, взять с собой все свое снаряжение и другое количество продовольствия.

13 Августа в 6 часов вечера на 16-ти пароходах, мы выехали по направлению к острову "Шелову". Каждый военный командования был укомплектован парадок выхода каждого парохода, в командирском судне переданы закрытые пакеты, которые должны были быть вскрыты по прибытии на ос. "Шелов". В этих пакетах были даны соответствующие указания о направлении пути.

Когда пароходы находились между островами "Черган" и "Шелов", началась сильная шторма, задержавшая их дальнейшее движение вперед. Все пароходы, за исключением одного, ушедшего вперед, бросили якоря у ос. "Шелова". Там был командантом надвального парохода "Линия-ага": пароход был гружен керосином и помимо того вел борту с бензином. Якорь вончал, предосторожно ходя вдали, мы двинулись с своего края.

Выход в море, мы вскрыли пакеты, переданный нам военным командованием. Оттуда мы приказали командования, мы должны были идти к острову Петровскому, связаться там с нашими частями и ждать дальнейшего указания из Астрахани. Однако, к несчастью, благодаря шторму мы задержались у ос. "Шелова" простояв там целые сутки.

На второй день на горизонте появились военные суда, "диктатура" и центрокоссия. Уничтожен "Сарк", при

Тов. Петров отправился к тов. Шаумяну с сообщением, что баркас заарендован и готов к отплытию. Тов. тов. взяли свои вековые мешки и собирались двинуться в путь. В это время, небольшая группа красношвейцарцев стала громко роптать: " Вот кому совет не с подвала под обстрел, а сами удрают ". Этот рапорт так подействовал на шепетильность тов. Шаумяна, что он из-за того решительно отказался уйти с парохода, на нем остались и остальные товарищи. Нам пришлось вернуться обратно на остров, так и невыполнив поручения.

На ~~острове~~ ночью мы нашли новых товарищей. Среди них были тов. Шаболдаев, который был тогда зам. наркомом моря (ныне он секретарь Северо-Кавказского Губкома Партии). Тов. пориков Бабуля (ныне член общества старых большевиков) тов. Коппа - член военно-Революционного комитета Кавказской Красной армии. Тов. Шеловоденко - член военно-Революционного комитета Кавказской Красной армии и тов. Кузнецов, партизан, - работники продбазы Кавказской Красной армии.

Увидя, что парохода уже нет, бывший на острове капитан обещал, воспользовавшись случаем, удрал ночью в Баку. После этого мы вынуждены были не выпускать с острова ни одну лодку. На следующий день ветров был объявлен территория Советской власти. Все вопросы, нашего образа действия, дальнейшего регулирования нашего пути, выборов на островлений, решились тов. Шаболдаевым, который являлся заместителем наркомом моря, все обязанности были подчиняться его распоряжениям.

На третий день утром на берегу мы стали хоронить первых товарищей, которых являло убить во время стрельбы. Часть из них погибла от снарядов, другая часть в пароход "моя Товарищеская", другие же утопили бросившись в воду. Среди погибших - одна женщина - партизанка. Чтобы спасти своих детей бросилась в воду, не выходя из до последнего момента. Все они

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Giriş	11
Bakı qəzasında 1918-ci il türk-müsəlman soyqırımını	27
Azərbaycan Milli Şurasının ordu yaratmaq çalışmaları	36
Şaumyanın azərbaycanlılara qarşı hazırladığı təxribat və onun ağır nəticələri	50
Hümmətçilərin və N.Nərimanovun Mart qırğınına münasibəti	65
Ermənilərin ictimai və mədəniyyət abidələrinə qarşı vandalizmi	69
Cənubi Qafqaz seymində Azərbaycan fraksiyasının ermənilərin cinayətkar əməllərinə qarşı mübarizəsi	75
Nəticə	80
İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatlar	85

Vaqif Abışov

**BAKIDA AZƏRBAYCAN XALQINA
QARŞI 1918-ci il MART SOYQIRIMI**

Formatı 60x90 ¹/₁₆.
Həcmi 13,75 ç.v.
Tirajı 1000 nüsxə.
Sifariş №66. 16.12.2016

“Elm” RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(İstiqlaliyyət, 28)